

Högerpopulismen och jämlikheten – en essä

Författare: Anders Nilsson & Örjan Nyström

Ojämligheten i Sverige har vuxit under lång tid. Samma mönster återfinns i de flesta jämförbara länder. De växande klyftorna har stora konsekvenser; för demokratin, för sammanhållningen i samhället och för den enskilda människans makt och möjligheter.

Det är bakgrunden till att LO-kongressen 2016 beslutade att tillsätta jämlikhetsutredningen. Syftet är att beskriva ojämlikhetens framväxt och konsekvenser, förstå vad det är som driver den och att ta fram förslag på hur jämlikheten kan öka. Utredningen ska resultera i en slutrapport till LOs kongress 2020 och ett antal underlagsrapporter innan dess, varav denna är en.

Min förhoppning är att denna rapport tillsammans med jämlikhetsutredningens övriga material ska bidra till en debatt om jämlikhetens betydelse och hur vi når ett Sverige med avsevärt mindre klyftor än i dag, där alla människor får komma till sin fulla rätt.

Therese Guovelin

LOs förste vice ordförande

Underlagsrapport till LOs jämlikhetsutredning.
Författarna ansvarar själva för rapportens innehåll och slutsatser.

© Landsorganisationen i Sverige 2018

Grafisk form: LO

Omslagsillustration: Cristina Jäderberg

Tryck och produktion: Bantorget Grafiska AB, Stockholm 2018

ISBN 978-91-566-3329-4

LO 18.02 1 000

1. Innehåll

2. Författarnas förord	5
3. Till ledning för läsaren: jämlighetens två dimensioner	6
4. Högerpopulismen	
– en politisk strömning och den tid då den växte sig stark	8
Den historiska bakgrunden	8
Socioekonomisk ställning och sociokulturella reaktioner	10
Högerpopulismens kampfronter	11
Högerpopulismen som politisk maktfaktor	13
5. Var är högerpopulismen stark och varför?	
– Socioekonomiska och sociokulturella faktorer	17
Sociokulturella attityder	19
Makroekonomiska chocker och migrationens volymer	20
Globaliseringens konsekvenser för inkomstfördelningen	21
Exkurs: Socialpsykologiska ansatser	27
6. Jämlighetens två dimensioner	32
Exkurs: Subjektivt och objektivt i klassamhället	33
Horisontell och vertikal jämlighet	35
Exkurs: "Alla människors lika värde" – en medelklassfråga?	40
Klassamhället som en fördelning mellan vinnare och förlorare	42
7. Horisontell jämlighet	
– några historiska exempel	46
"Rekonstruktionen" – USA före och efter inbördeskriget	46
"Rättvisa åt medelklassen" – Sverige 1950	47
Småborgerskapets uppror – den franska poujadismen	52

8. Arbetarkonservatism i det nya klassamhället	55
Exkurs: "Från intet allt vi vilja bli"	55
Heterogenisering och social identitet	58
Arbetarklassen i det meritokratiska medelklassamhället	62
Exkurs: Kulturens bruks- och bytesvärde – skötsamhet eller egensinne?	65
Kulturkamp och klasskamp	69
Kulturkamp och horisontell jämlikhet	73
9. Realitet och hyperrealitet i synen på samhället	75
Tillägnande av skilda hyperrealiteter	76
Bilderna av arbetsmarknaden som exempel	78
Knytta samman hyperrealiteten och realiteten	80
10. Den administrativt-byråkratiska statens legitimitetskris	81
Två kritiker: Dich och Myrdal	83
Ny klass? Hur ser den ut?	85
PK-elit och Public Choice	87
Politiken och den administrativt-byråkratiska apparaten	89
New Public Management	93
Kulturrevolution i den offentliga sektorn?	97
Exkurs: Summativ och formativ uppföljning	99
11. Jämlikhet och capability	102
Capability – vad är det?	103
Aktiv och passiv välfärdspolitik	107
Att sätta fakta på marken	108
Arbetslivets utveckling	109
Ökad jämlikhet genom ökad social rörlighet	109
Förnyelse av trygghetssystemen	110
Investeringsutvecklingen	111
Avbyråkratisering av välfärdsstaten och en vitalisering av den representativa demokratin	111
Nödvändigheten av gränsöverskridande lösningar	111

Författarnas förord

FÖR SNART TIO ÅR SEDAN skrev vi boken "Reformismens möjligheter – åter till den bättre framtiden" (Premiss förlag 2009). I den analyserade vi grunderna för högerpopulismens dåvarande framträdande. När vi lämnade manuskriptet till förlaget hade Sverigedemokraterna omkring tre procent i opinionsmätningar. Även om de är ett litet parti i Sverige i dag, skrev vi, utgör de en del av en mångskiftande högerpopulistisk rörelse som alltmer ter sig som en av huvudkrafterna i den europeiska politiken. Man kan vänta att Sverigedemokraternas roll i svensk politik kommer att växa.

Föreliggande rapport är mer en politisk essä än en utredning. Det betyder en mera resonerande text än ett rent studium av statistik och fakta, på liknande sätt som boken var för tio år sedan. Man kan se denna rapport som en fördjupning av den analys vi gjorde då.

Det ger öppningar för den som vill ifrågasätta våra slutsatser. Men då må man besinna att vad vi antog för snart tio år sedan har visat sig falla ut.

Liksom i boken år 2009 har vi valt att inte följa Sverigedemokraternas spår tillbaka till 1930-talets nazism. Det finns två skäl för det. Dels har detta belysts grundligt av andra författare, till exempel Helene Lööv, Henrik Arnstad och kretsarna kring Expo. Dels har vi velat rikta sökljuset mot företeelser i dagens samhälle som ger näring åt högerpopulismen, inte dess historiska rötter.

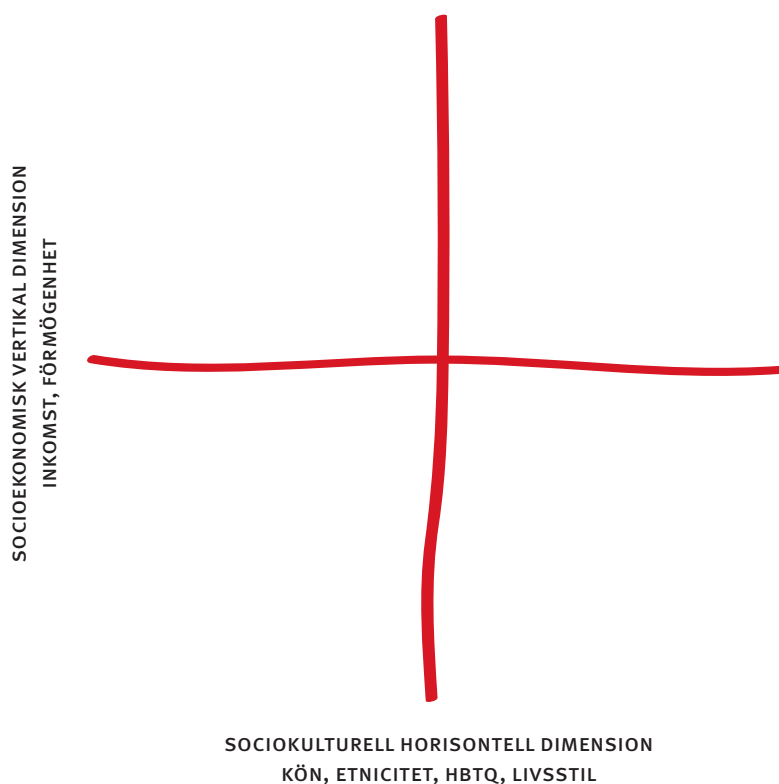
I floran av partier och rörelser i andra länder med liknande inriktning som Sverigedemokraterna finns några som har direkta kopplingar tillbaka till nazismen eller fascismen, andra har det inte (åtminstone inte lika tydligt). Det är heller inte så att vi lever i 1930-talet på nytt. Vår tid har sina karaktäristika och diskussionen om värdet mot rasism och chauvinistisk nationalism måste ta sin utgångspunkt i dem.

Det historiska fördömandet av nazismen räcker inte för att motverka dagens högerpopulism.

Göteborg och Broddetorp i oktober 2017

Anders Nilsson & Örjan Nyström

Till ledning för läsaren: jämlighetens två dimensioner¹

¹ Skillnaden mellan denna tankefigur och den så kallade GAL/TAN-modellen, som ställer samman en Grön/Alternativ/Liberal-axel med en Traditionell/Auktoritär/Nationalistisk, är att dimensionernas innehåll här har bestämts utifrån ekonomiska respektive icke-ekonomiska aspekter av begreppet jämlighet. Den utgör inte en kartbild för att bestämma politiska positioner i allmänhet, utan är ett redskap för att fördjupa analysen av hur jämlighets- och frihetssträvanden kan främjas eller kränkas.

En central tankefigur i vår analys är att jämlikhet kan utvecklas eller kränkas i två dimensioner: en vertikal som handlar om inkomst och förmögenhet, och en horisontell som handlar om människors lika rätt och värde i livets icke-ekonomistiska aspekter som könsroller, etnicitet, sexuell identitet och livsstilsval med mera. Dessa två dimensioner behöver inte uppfattas i motsatsställning (men kan göra det). I den grad människors materiella behov täcks tenderar frihetssträvanden i den horisontella dimensionen att väga tyngre. Materiella livsbetingelser i den vertikala dimensionen förblir grunden, men en rörelse för människors lika värde måste i vår tid också driva frihets- och jämlikhetsfrågor i den horisontella dimensionen.

Högerpopulismen kan tolkas som en reaktion mot ökad ojämlikhet i den vertikala dimensionen i globaliseringens och kunskapssamhällets spår. Men den är också en reaktion mot ökad jämlikhet i den horisontella dimensionen.

Fackföreningsrörelsen måste hålla båda dessa perspektiv aktuella i val av strategier och dagordningar för att främja medlemmarnas trygghet, frihet och självförverkligande i arbetslivet och dess bestämmande inverkan på livets andra aspekter.

1. Högerpopulismen – en politisk strömning och den tid då den växte sig stark

DET ÄR VIKTIGT att se att den typ av politisk reaktion som högerpopulismen utgör är en strömning av internationell räckvidd i dag.² Till sin närmare karaktär kan den skilja sig åt från land till land och från världsdel till världsdel. Säreigna förhållanden, händelser och konflikter i olika länder gör lätt att man förlorar de gemensamma drag som formar den till en distinkt strömning i tiden ur sikte, liksom dess gemensamma historiska bakgrund i de senaste decenniernas samhällsomvandling.

1.1 Den historiska bakgrunden

Vad gäller denna bakgrund finner vi på den mest övergripande, strukturella nivån en epokal övergång från industriellt klassamhälle till ett så kallat postindustriellt tjänstesamhälle i vår del av världen, samtidigt som andra delar av världen genomgår en snabb industrialisering – två processer som ömsesidigt påverkar varandra. Detta är en omvandling som inleddes redan på 1970-talet, men fick sitt genombrott på 1990-talet. Globalisering och teknisk utveckling har under detta halvsekel kraftigt förändrat närings- och sysselsättningsstruktur och inkomstfördelning. Traditionella kollektiva samhörigheter och identiteter har rubbats och gjort tidigare stabila sociala positioner mer utsatta, pressade och osäkra. Samtidigt har de öppnat ett vidare spektrum av möjligheter för nya sätt att leva och verka världen över. Hot och löften blandas, i dag och i en anad framtid.

På analysnivån närmast under denna epokala förändringsprocess finner vi de strukturcykliska skiften vi kan spåra i kapitalismens utveckling alltsedan 1800-talet. Expansiva och stagnativa faser har med märklig regelbundenhet om 25–30 år avlöst varandra och satt djupgående spår i samhällsutvecklingen, exempelvis mellankrigstidens krisperiod, de för-

---

2 Vi har valt beteckningen "högerpopulism" som samlingsbeteckning på den strömning vi undersöker. Det är en mer övergripande term än andra som figurerar i sammanhanget, exempelvis radikalnationalism, högerextremism eller nyfascism, och fångar in det bredare politiska spektrum som strömningen innefattar.

sta efterkrigsdecenniernas "guldålder" och de mer turbulenta årtionden som avslutat 1900-talet. Här kan man identifiera en brytpunkt i samband med finanskrisen 2008–09, där den expansiva fas som inleddes på 1990-talet förefaller avlösas av en stagnationsfas med ovissa konsekvenser, karaktäriserad av krympande tillväxt, produktivitetsökning och världshandel. Av historiska erfarenheter att döma kan man förutse att den kommer att bestå i åtminstone ett par decennier framåt (även om vi naturligtvis inte kan veta något om detta – framtiden kan inte förutsägas utifrån några historiskt förutbestämda mönster).

Även om de flesta av de rörelser som format den högerpopulistiska strömningen i dagens värld har äldre rötter så är det under denna stagnationsfas som den stabiliserats och erövat en etablerad plats som politisk kraft. Utifrån det övergripande perspektiv vi anlagt kan vi anta att det inte handlar om någon tillfällig, kortvarig förändring av det politiska landskapet. I slutet av 2016 förutspådde exempelvis många, inte minst bland de egna företrädarna, att 2017 skulle innebära ett stort upplagt högerpopulistiskt genombrott. Bara ett år senare talar man lättat – i alla fall bland dess motståndare – om att högerpopulismen är på väg ut i de historiska marginalerna. Men även om dess inflytande må fluktuera från år till år gör vi klokt i att utgå ifrån att detta inte handlar om någon politisk dagslända.

Det finns anledning att framhålla att det är i inledningsskedet av en historisk förändringsprocess vi befinner oss, vare sig vi nu riktar blicken mot de epokala eller de strukturcykliska perspektiven. Dess sociala, politiska och kulturella verkningar har ännu långt ifrån fällt ut i ett tydligt, spårbundet mönster. De är föränderliga och påverkbara.

Den expansiva utvecklingsfas som inleddes på 1990-talet var epokbildande inte bara vad gäller teknisk utveckling och globalisering. På den geopolitiska nivån betydde den globala makt- och tyngdpunktsförskjutningar. Det var första gången under kapitalismens historia som drivkraften för en global expansionsperiod kom från länder utanför västvärlden, framförallt från Kina. Denna tyngdpunktsförskjutning har snarast förstärkts efter finanskrisen. Då expansiva och stagnerande regioner och maktcentra byter plats på den globala scenen skakas gamla lojaliteter om och nya rivaliteter växer fram. Ett vanligt sätt att beskriva detta är att säga att vi lever i en alltmer multipolär värld. Man kan också säga

att vi lever i en värld där gamla allianser och lojaliteter mellan länder och regioner krackelerar utan att någon stabil nyordning ännu är i sikte.

1.2 Socioekonomisk ställning och sociokulturella reaktioner

Omfattningen och den diffusa karaktären av den osäkerhet vi utsätts för i dag, och de etablerade politiska krafternas oförmåga att artikulera ett tydligt och trovärdigt svar, sätter sin prägel på människors sätt att reagera och orientera sig. I denna situation finns det mindre än någonsin några raka rör mellan människors socioekonomiska ställning och de intressen och gemenskaper den ger upphov till å ena sidan, å den andra de politiska reaktioner samhällsutvecklingen ger upphov till. Hittills har vi i stället överallt sett dessa reaktioner färgas av sociokulturella faktorer, som griper tillbaka på kulturellt-religiösa och geopolitiska konflikter med djupa historiska rötter. Skilda värderingar, trosföreställningar, livsformer, historiska och etniska tillhörigheter som tidigare kunnat leva sida vid sida kolliderar, och dessa kollisioner uppfyller den politiska horisonten och skymmer delvis de ekonomiska utmaningarna och intressekonflikterna. Bidragande till detta mönster är förstas de växande migrationsrörelserna. Kriser och krig leder mer än förr till att människor flyr, samtidigt som fler människor i de fattiga länderna börjar få näsan över ytan ekonomiskt och börjar blicka ut över gränserna efter ett bättre liv. Människor från olika ursprung och med olika kulturer och levnadssätt blandas.

Sammantaget betyder detta att många både i storpolitiken och vardagen börjar uppleva det som om vi befinner oss i ett "civilisationernas krig", för att låna ett uttryck från den amerikanske statsvetaren Samuel Huntington.³

I ett globalt perspektiv kan man peka på ett slags kulturell-civilisatorisk underström i flera företeelser på den internationella politiska scenen under senare år. I Kina vill landets nye ledare Xi Jinping åter-

---

³ Huntingtons bok med denna titel kom ut 1996 och var ett svar på Francis Fukuyamas 1992 utkomna "The End of History and the Last Man". Fukuyama menade att det efter krigets slut bara fanns en ideologi och ett ekonomiskt system kvar, den västerländska liberal-kapitalismen. Vi trädde in i en värld utan alternativ. Mot detta menade Huntington att vad som skulle ske när de ekonomiskt-ideologiska konflikterna avsomnat var att andra, underliggande, äldre kulturella och religiösa konflikter skulle komma i dagen och hamna överst på agendan – konflikter som berörde människors djupare "civilisatoriska" tillhörighet.

uppliva den kinesiska nationens storhet efter 200 år av förödmjukelser. I Sydasiens fördjupas den gamla konflikten mellan hinduer och muslimer. I Ryssland återupplivas Putinregimens gamla panslavistiska drömmar om Rysslands civilisatoriska mission. I Mellanöstern aktiveras och tillspetsas de tusenåriga konflikterna mellan sunni- och shiamuslimer. Hos oss i Väst, där man känner sig pressad av kinesisk ekonomisk expansion och upplever att nationalstaten och dess institutioner inte längre förmår skydda sina medborgare, reagerar man mot islamiskt kulturinflytande i migrationsrörelsernas spår och formulerar en tillbakablickande dröm om ett etniskt och kulturellt homogent samhälle.

Att reaktionerna i så stor utsträckning antagit sociokulturella uttryck har utan tvivel ett samband med det nya kommunikativa rum som formats i spåren av den digitala teknikens utveckling. Där det mesta av debatt och meningsyttringar tidigare ägde rum på en gemensam offentlig arena på nationalstatlig basis, sker mer och mer av opinionsbildningen i dag i decentraliserade former i gränsöverskridande sociala media. Där artikuleras motstridiga uppfattningar och världsbilder inom mer eller mindre slutna och kultur- och livsstilssegregerade rum. Människorna vaggas in i separata identiteter kringgåddade av allt högre murar. Det blir allt svårare att komma i kontakt med och urskilja gemensamma intressen och samhörigheter över kulturgränserna. Den nya kommunikationstekniken är på så sätt en helt central faktor bakom att de politiska reaktionerna i dag i så stor utsträckning tar sig sociokulturella uttryck.

Dessa förändringar i konfliktmönstren kan inte undgå att påverka också hur frågor om sociala klyftor och jämlikhet ter sig i dagens värld.

1.3 Högerpopulismens kampfronter

Samtidigt som en internationell utblick visar på gemensamma drag i högerpopulismen som strömning i tiden, skiljer sig naturligtvis dess mer konkreta manifestationer beroende på både skilda historiska förutsättningar och olika aktuella stridsfrågor i olika länder. Om vi bara ser till Norden är det lätt att se sådana särskilda karaktärsdrag. Dansk Folkeparti och det norska Fremskrittspartiet har sina historiska rötter i skatterevolter på 1970- och 80-talen, Sannfinländarna har sitt ursprung i det Finska Landsbygdspartiets bygdekonservatism och Sverigedemokraterna har sin bakgrund i öppet nazistiska och rasistiska sekter.

Men trots sådana skiljaktigheter tecknar de olika partierna en likartad bild av det samhälle vi lever i. De målar ut hur ett samhälle som en gång höll samman i en harmonisk gemenskap befinner sig i sönderfall. Beskrivningen av detta sönderfall tar sitt avstamp i ett antal reella samhällsproblem eller kontroversiella förhållanden, där högerpopulisterna framställer sig som den enda motståndskraften.

Det handlar framförallt om fem områden – fem högerpopulistiska kampfronter:

- Motståndet mot den växande immigrationen står uppenbart högst på agendan. Ideologiskt vägleds det av föreställningen att ett samhälle bara kan hållas samman om olika kulturer och levnadssätt hålls isär, en logik som vetter mot att "de främmande" måste repatrieras, med undantag för enskilda företrädare som genomgår en fullständig assimilationsprocess.
- Motståndet mot ökad jämställdhet och de utmaningar det innebär för samhället när den etablerade könsmaktsordningen rubbas. Även om detta mest artikuleras i de sociala medierna handlar det om utpräglat antifeministiska partier vars vision av en förfluten samhällelig harmoni har tydligt patriarkala drag (50-talet!) – något som också tar sig uttryck i synen på HBTQ-frågor och icke-traditionella samlevnads- och livsstilsformer över huvud taget.
- De tilltagande regionala obalanserna. Mot bakgrunden av tendenserna till ökade klyftor mellan stad och land och mellan expansiva och stagnerande regioner uppträder högerpopulisterna som värnare av en inbillad förfluten harmoni på detta område (50-talet, återigen!).
- Den sviktande välfärdsstaten. Sedan slutet av 90-talet har systemen för omställningsstöd, socialförsäkringar och pensioner utsatts för ökad press, samtidigt som de sociala tjänsterna i viss utsträckning desorganiserats. Gentemot detta framträder högerpopulisterna som välfärdsstatens försvarare ("det gamla folkhemmet").
- Nationalstatens förändrade villkor i en värld av ökat ömsesidigt beroende över gränserna. Nationen, dess historiska minnesmärken och myter, hyllas i nostalgiska ordalag. Särskilt tydligt markerar högerpopulisterna här gentemot EU, men även mot andra former av övernationella överenskommelser och regelverk, exempelvis inom FN eller olika frihandelsavtal.

Om man ska ge en sammanfattande karaktäristik av högerpopulismens positionering på dessa olika kampfronter kan man säga att den intar en utpräglat tillbakablickande hållning. Lösningen på samhällsproblemen finns i det förflutna, och det enda som hindrar att vi kan återvända dit är det politiska etablissemanget, det som bär ansvaret för det samhällsliga förfall vi hamnat i.

1.4 Högerpopulismen som politisk maktfaktor

Här kommer vi till vad som nog kan betecknas som själva kärnan i högerpopulismen, nämligen tankefiguren om ”folket mot eliterna”.⁴

”Folket” är här en fiktiv företeelse. Verkligheten är ju den att de högerpopulistiska partierna inte samlar mer än 10–20 procent av rösterna, medan samtidigt exempelvis i Sverige 47 procent utpekar dem som det parti de tycker sämst om. Tankefiguren ligger snubblande nära gamla 1800-talsföreställningar om att det på djupet i samhället skulle finnas en ”folksjäl” som grumlats av folkfientliga krafter och måste väckas till liv för att samhället ska överleva.

Högerpopulismen är på så sätt, även bortsett från dess främlingsfientlighet, en utpräglat anti-pluralistisk rörelse genom dess monopolanspråk på att vara den enda företrädaren för ”det sanna folket”. Den bygger på en vision om ett homogent samhälle utan intressemotsättningar, utan motstridiga idéer och avvikande röster. Detta är grunden till dess fientlighet mot sådana kulturyttringar, levnadssätt och ideal som man anser står i strid med ”folksjälen”. Folket är ett, och bör tala med en röst. Högerpopulismen bygger på en dröm om likhet som bygger på uteslutning av allt som är olikt. Det är framförallt i denna vision som högerpopulismens grundläggande anti-demokratiska karaktär kommer till uttryck.

Anti-elitism, vare sig det nu handlar om ekonomiska, politiska eller kulturella makthavare, är i och för sig inget som bara florerar bland högerpopulisterna. Det finns inom vänstern och det finns som en utbredd klasskänsla bland arbetare och småfolk, ofta mer eller mindre berättigad, men lika ofta mindre politiskt artikulerad. Men den finns där alltid i ett klassamhälle, särskilt i tider när klyftorna vidgas.

I högerpopulismens anti-elitära agitation framstår det samhälleliga

⁴ Vi ansluter oss här till det synsätt på denna fråga som Jan-Werner Müller ger uttryck för i sin bok ”Vad är populismen – en essä” (Daidalos 2016).

etablissemang som själva inkarnationen av "det andra", det "folkfrämmande". Men i praktiken är högerpopulismens anti-elitism dubbelbottnad. På detta område finns en fullständigt bedövande historisk erfarenhet att peka på: överallt, i alla tider, har högerpopulistiska rörelser endast kunnat erövra något av en maktposition i samhället då de allierat sig med samhällets konservativa maktelit. Det gäller Trump i dagens USA i samma grad som Hitler i mellankrigstidens Tyskland.

Den avgörande faktorn för att de högerpopulistiska partierna ska kunna erövra en reell maktposition är inte "folkets" stöd utan i vilken grad mainstreamhögern väljer att knyta dem till sig. Det må sedan ta sig uttryck i olika former av regeringssamarbete, eller genom att mainstreampartierna fångar upp och rider på högerpopulisternas profilfrågor. Mot den bakgrunden är 2017 års bakslag i valen för flera av dessa partier bara skenbart ett nederlag – de har lyckats sätta mycket av den politiska agendan, och därmed bäddat för framtida segrar. Men även då kommer stödet från "eliten" i form av mainstreamhögern att vara avgörande.

Högerpopulismen framställer sig gärna som en kraft i politikens mittfält, eller som en tribun för en folklighet som sätter den inhemska höger/vänsterskalan i underordnad ställning i förhållande till vad man ser som en nationell samling mot den kosmopolitiska, kulturradikala och folkfientliga eliten. Men såväl dess dragning till auktoritära lösningar som den politiska realiteten att högerpopulismen är beroende av mainstreamhögerens stöd för inflytande, tenderar att placera den på den yttersta högerkanten i sakfrågor, till exempel beträffande arbetsrätt, privatisering av offentliga tjänster, lag och ordning, säkerhets- och försvarspolitik med mera.⁵

Därmed kommer vi in på temat hur högerpopulismen förändrat det parlamentariska systemet. Det nya läget i Sverige, med Sverigedemokraterna i en föregiven vågmästarposition, representerar vad som tenderar att bli en ny normalitet i vår del av världen. Den dominerande parlamentariska matrisen här har varit ett kraftspel mellan vänster-center-höger (ibland förenklat till "borgare mot socialister"). Detta mönster

---

5 | EU:s medelhavsländer tar sig populismen i högre grad vänsteristiska uttryck (till exempel Podemos i Spanien, Bloco de Esquerda i Portugal, Sinistra Democratica i Italien och Syriza i Grekland). Detta spår faller utanför ramen för denna rapport.

etablerades efter andra världskrigets slut och har – naturligtvis med nationella särdrag – varit förhärskande i mer än ett halvsekel (det vill säga gott och väl halva den parlamentariska demokratin historia). Här representerar det som skett i land efter land under de senaste decennierna ett historiskt brott. De högerpopulistiska partierna har i kraft av växande röstetal etablerat sig som ett ”tredje block” i förhållande till det traditionella mönstret.

Det har skett parallellt med att mainstreampartiernas positioner försvagats. Den socialdemokratiska center-vänsterpositionens försvagning har varit dramatisk under senare decennier i europeisk politik. En del av förklaringen är sannolikt att globaliseringen har drivit dessa partier till en försvarsposition för de landvinningar för välfärdsstaterna som etablerades under ett tidigare mer nationellt organiserat skede i marknadsekonomin, samtidigt som man försöker anpassa dessa till nya gränsöverskridande villkor på marknaderna. Politiken kan te sig som en retirerande förvaltning av status quo – en position med begränsad kraft att entusiasmera och attrahera väljare. Även svårigheter att orientera sig i jämlikhetens olika dimensioner i samtiden spelar in för dessa partiers försvagning (se kapitel 6).

Också den traditionella borgerligheten befinner sig i svårigheter. Dess stora partier i Europa orienterade sig under 1900-talets sista fjärdedel till blandningar av tämligen sval värdekonservatism och strömlinjeformad nyliberalism. I en värld där motsättningen blir skarpare mellan globaliseringens fria rörlighet och nationalistiska strömningar, samt även mellan individers liberala rätt till val av livsstil och konservativa normer, blir det allt svårare att hålla samman dessa blandningar. Borgerliga väljare tenderar alltmer att sortera sig efter mer renodlade liberala eller konservativa linjer.

På ena kanten öppnar det för en allians med den högerpopulism som utgör ett förödande arv från 1900-talets historia. På den andra kanten kan det skapa möjligheter för en ny samling i vänster-mitten som en motvikt till högerpopulismen. Även om man kan se sådana tendenser i dag, till exempel i Macrons valseger i Frankrike, så tycks borgerlighetens kantring åt höger vara den starkare kraften i formandet av det nya politiska landskapet, åtminstone hittills. Men det är viktigt att inse och gripa möjligheterna att forma en ny ”anständighetens majoritet” mot

den ”oanständiga minoritet” som gör sig allt bredare på politikens arena. Det förutsätter dock att inte socialdemokratin vacklar i förhållande till högerpopulistiska opinioner.

* * *

Längre än så kommer vi inte att gå i analysen av de högerpopulistiska partiernas karaktär och position i denna rapport. Med vårt fokus på jämlikhetsfrågan kommer vi fortsättningsvis i stället att rikta strålkastarljuset mot de högerpopulistiska partiernas sociala bas. Det kommer att handla mer om varför dessa partier vinner människors stöd, och från andra sidan sett: vad ligger bakom det etablerade politiska systemets kris?

En naturlig ingång i sådana frågor är naturligtvis att undersöka hur partiernas röststöd utvecklats i valen, vilket är temat för nästa avsnitt.

2. Var är högerpopulismen stark och varför? – Socioekonomiska och sociokulturella faktorer

ETT STORT ANTAL STUDIER visar att högerpopulistiska rörelser och partier i Väst Europa företrädesvis attraherar infödda ("vita") unga vuxna män (18–29 år) med lägre utbildning och inkomster. I detta finns en anknytning till traditionell arbetarklass, men även ett påtagligt inslag av småföretagare och lantbrukare. Dominansen för män är genomgående, såväl bland aktivister som väljare, liksom en övervikt för boende i små- och medelstora städer samt på ren landsbygd framför storstäder.⁶

Det är en allmän bild som också i hög grad gäller Sverigedemokraterna, vars sympatisörer oftare är män, födda i Sverige snarare än i andra länder, och oftare har förgymnasial eller gymnasial utbildning snarare än högskoleutbildning (enligt SCBs partisympatiundersökning). Samtidigt har SD över tid ökat snabbare procentuellt sett bland vissa grupper av tjänstemän och företagare än bland arbetare. Det finns alltså en tendens till utjämning av stödet för SD i befolkningen.

Man kan lägga märke till att stödet har varit (och är) större i de södra och sydöstra delarna av riket än i andra landsändar. Det tycks hänga samman med svagare förtroende för den politiska makten. Södra och sydöstra Sverige, där Sverigedemokraterna har särskilt starka lokala fästen, sticker ut med en lägre grad av förtroende för det nationella parlamentet och EU-parlamentet än resten av landet. Varför det är så är svårt att förklara; vi får tills vidare ta det som ett faktum.⁷

Samtidigt får man notera att större delen av Sverige, tillsammans med delar av Tyskland, Österrike och Storbritannien, ligger i topp i EU när det gäller förtroende för de lagstiftande församlingarna.

Sedan valet år 2010 har emellertid Sverigedemokraterna gjort bety-

---

6 Arzheimer, K. Carter, E. "Explaining Variation in the Extreme Right Vote: The Individual and the Political Environment." Working Paper 19, Keele European Parties Research Unit 2003; Oesch D. "Explaining Workers' Support for Right-Wing Populist Parties in Western Europe: Evidence from Austria, Belgium, France, Norway, and Switzerland." *International Political Science Review* 2008, 29 (3); Goodwin, M. & Ford, R., *Voting for Extremists*, London: Routledge 2012.

7 Dustmann, C. et al. "Europe's Trust Deficit: Causes and Remedies", CEPR's Monitoring International Integration series 2017.

dande inbrytningar bland tidigare borgerliga väljare, främst moderater. Dessa har starkare socioekonomisk ställning, är i högre grad bosatta i större städer och är äldre än partiets ursprungliga stödtrupper.⁸ Stödet för Sverigedemokraterna har alltså över tid vuxit i breda grupper, men partiet är fortfarande överrepresenterat bland män och personer utan högre utbildning. Den allmänna bild av högerpopulismens väljarbas som tecknades ovan stämmer inte lika väl i Sverige, när Sverigedemokraterna har stöd av kanske en femtedel av valmanskåren, jämfört med en tjugondel när partiet vann inträde i riksdagen. Genom att parasitera på Moderaternas och Alliansens kris har Sverigedemokraternas väljarbas blivit bredare.

Eftersom öppet stöd till Sverigedemokraterna i breda kretsar kan uppfattas som stigmatiserande kan man kanske anta att de som tagit den sociala kostnaden av detta steg tenderar att hålla fast vid det. Opinionsstödet för partiet har visat sig stabilt genom en rad uppmärksammade skandalaffärer. Man kan dock resa frågetecken för om detta även gäller överströmningen från Moderaterna under senare år, som möjligen mer speglar missnöje med dess partiledning än uppslutning bakom Sverigedemokraterna. Man kan i sammanhanget lägga märke till att andelen som uppger att man skulle rösta på Sverigedemokraterna "om det vore val i dag" i SCBs partisympatiundersökning i november 2017 är tre procentenheter fler (14,8 procent) än de som anger dem som "bästa parti" (11,9 procent).

Av männen inom LO-förbund uppgav var fjärde att de sympatiserar med Sverigedemokraterna, medan det gäller 16 procent av samtliga män. Det tycks finnas en tendens att ju större stöd högerpopulister får, desto mer kommer detta att motsvara ett tvärsnitt av väljare i socioekonomiska avseenden, med undantag för en kvarblivande underrepresentation i inkomstskalans båda ytterändar, det vill säga bland de fattigaste och de rikaste, och bland högutbildade och kvinnor.

Det kan, som vi var inne på ovan, tas till intäkt för att sociokulturella förhållanden blir viktigare som identifierings- och förklaringsfaktorer för högerpopulistiska värderingar än socioekonomiska villkor.⁹ Vi ska

---

8 ValU 2010 och 2014; SCB PSU; Super-Riks-SOM 1986–2014 (Svensk Nationell Datatjänst), SOM-institutet, Göteborgs universitet 2016.

9 Se till exempel Rydgren, J, "The Sociology of the Radical Right." *Annual Review of Sociology* 33 (2007).

lite längre fram granska en arbetarkonservativ tradition i Sverige som antagligen är av större betydelse för Sverigedemokraternas nuvarande stöd bland LO-medlemmar än arbetarklassens materiella villkor.

2.1 Sociokulturella attityder

I litteraturen finns en konsensus att högerpopulistiska väljare i Europa i sociokulturell mening utmärks av (1) negativa attityder till immigranter, (2) är EU-kritiska och (3) visar låg tillit till nationella regeringar och myndigheter. Därtill kan man iaktta (4) en skala från traditionalistiska patriarkala värderingar till uttalad kvinnofientlighet som en reaktion på ökad jämställdhet.¹⁰

Studier har visat att det finns ett starkt samband över generationer inom släkter och familjer för överföring av sociokulturella attityder. Det är belagt att påverkan under barndom är av stor, kanske avgörande betydelse för xenofobiska och främlingsfientliga attityder i vuxen ålder.¹¹ Det innebär att värderingarna i fråga tenderar att vara en integrerad del av identiteten och svåra att påverka. I vilken grad de tar sig politiska uttryck är dock inte givet. Sverigedemokraternas tillväxt från ingenting till stöd av nära en femtedel av väljarna (enligt senare opinionsmätningar) har ägt rum samtidigt som befolkningsandelen kritiska till immigration enligt SOM-undersökningarna har minskat, från 55–65 procent i början av 1990-talet till 40–45 procent under senare år.¹²

Paradoxen kan förklaras av att människor kommit att rangordna sina preferenser annorlunda. Motståndet mot immigration har blivit högre prioriterat jämfört med andra delar av värderingspanoramats tidigare kanaliserade stöd till andra partier. De arga har blivit färre men argare, kan man säga.

Av det kan man möjligen dra slutsatsen att om stödet för högerpopulism kommer att reduceras framöver beror det sannolikt mer på att

10 Men inte alltid. Det finns särskilt i Österrike och Nederländerna en libertariansk högerpopulism som uppfattar islamskt inflytande som ett hot mot jämställdhet mellan könen och likaberättingande för olika sexuella preferenser. Sverigedemokraterna har i officiell retorik närmat sig en sådan ståndpunkt, utan att det kan sägas ha avspeglat sig i förändrade attityder i högerpopulismens avtryck i sociala medier.

11 Avdeenko, A & Siedler, T, "Intergenerational Transmissions and Sibling Correlations in Extreme Right-Wing Party Affinity and Attitudes towards Immigration." University of Warwick 2012.

12 Med ett undantag i samband med "flyktingkrisen" 2015, då andelen som menade att immigrationen bör minska ökade tillfälligt.

människors prioriteringar mellan olika frågor och sakområden förändras, än att invandrarkritiska attityder i sig försvagas.

2.2 Makroekonomiska chocker och migrationens volymer

Åtskillig forskning har ägnats åt att utröna samband mellan globaliseringens långsiktiga sysselsättningseffekter och makroekonomiska chocker å ena sidan, och växande stöd för högerpopulism å den andra. Likaledes har många studier gjorts för att belysa sambandet mellan immigrationens omfattning och högerpopulism.

En metaanalys av Downes¹³ visar att försämrade makroekonomiska förhållanden (avseende tillväxt, inflation, arbetslöshet) kan samvariera både med förstärkning av och med försvagning av högerpopulistiska partier. Det tycks således som att andra faktorer är av större betydelse i sammanhanget. Även immigrationens volym har enligt denna metaanalys blandad inverkan på högerpopulistiska partier, dock tycks en tendens skönjas att sambandet med ökad invandring och tilltagande stöd är något starkare.¹⁴

När det gäller det senare kan man av metastudien se att sambandet med högerpopulism tycks starkare på landsnivå och mer motsägelsefullt på region- och kommunnivå. En trend i hela Europa är att högerpopulistiska partier och invandringskritiska attityder är jämförelsevis svagare i storstäder där andelen utrikesfödda tenderar att vara hög, men starkare i små- och medelstora städer och på ren landsbygd där andelen immigranter är lägre. Det tycks således som högerpopulistiska reaktioner mer utgår från allmänna uppfattningar om invandringens betydelse för nationen i dess helhet, kanske som ett ideal om en föreställd gemenskap, inte så mycket utifrån erfarenheter av kontakter med immigranter på den egna orten och i närmiljön. Det senare kan rentav fungera som en motverkande kraft till invandrarfientlighet.

Ett liknande förhållande är tänkbart även när det gäller den makroekonomiska utvecklingen. Det behöver inte nödvändigtvis handla om

---

13 Downes, J.F. Extreme Right-Wing Voting Theories: Reconceptualising The Central Mechanisms.

14 Sirus Dehdari (IIES, Stockholms universitet) har nyligen i studien "Economic Distress and Support for Far-right Parties – Evidence from Sweden" (opubl.) påvisat samband mellan å ena sidan såväl varsel om uppsägning som inflyttning av utrikesfödda i bostadsområdet och å den andra röststöd för Sverigedemokraterna. Studien får vägas in i metastudierna, vilka visar resultat i olika riktningar för stöd åt högerpopulistiska partier av makroekonomiska chocker och immigration.

egna erfarenheter av att bli arbetslös eller drabbas av andra materiella försämringar, utan mer om en diffus upplevelse av att strukturomvandlingen på makronivå har negativa konsekvenser för en samhörighet till vilken man räknar sig. Antalet förhållandevis högavlönade traditionella arbetar- och tjänstemannajobb med små utbildningskrav har minskat under lång tid. Känslan av förlorad status i att identifiera sig med dessa grupper kan väga tyngre än den egna arbetsmarknadspositionens eller hushållsekonomis förändring.

Utvecklingen tycks således paradoxal i flera avseenden. Man får framföra reservationen att enskilda studier som ingår i meta-analyser tenderar att vara närsynta. Forskarna försöker spåra och värdera omedelbara och direkta samband mellan olika variabler. Men när människor tar politisk ställning handlar det i mindre grad om enskilda, direkta reaktioner på plånboksfrågor eller vardagsupplevelser. Viktigare för politiska val är vilken bild man har om färdriktningen i samhällets förändring och hur man föreställer sig att villkoren påverkas för den grupp man identifierar sig med och inte sällan tenderar att definiera som ett allmänintresse.¹⁵

2.3 Globaliseringens konsekvenser för inkomstfördelningen

Ser vi till den globala utvecklingen under de senaste trettio åren präglas den av förbättrade materiella villkor i tillväxtländer (de östasiatiska så kallade tigerekonomierna, Kina, Indien, Brasilien med flera länder) medan inkomstutvecklingen för befolkningarna i nedre halvan av inkomstskalan i de mogna ekonomierna har stagnerat. Det illustreras på nästa sida av det så kallade elefantdiagrammet, som först publicerades i en studie från Världsbanken år 2013.¹⁶

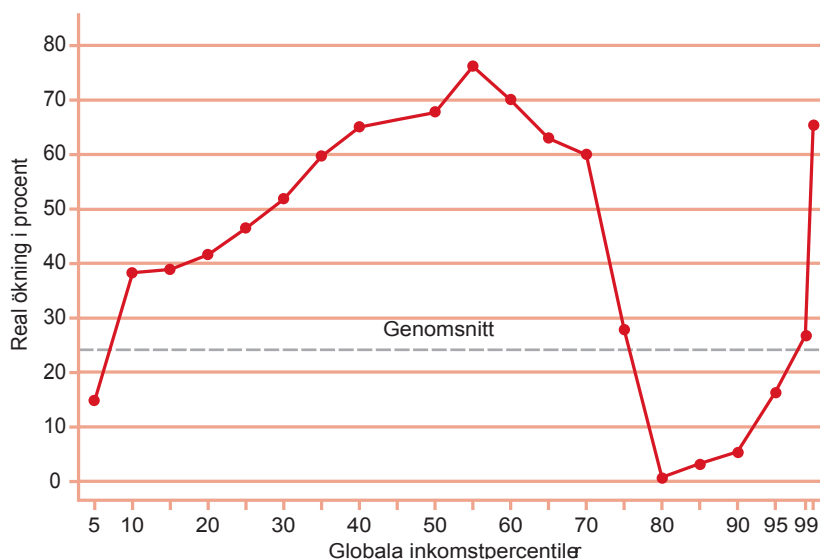
För de mogna ekonomierna visar diagrammet resultatet av en strukturomvandling där bättre betalda industriarbeten och rutinmässiga kontorsarbeten i ett socioekonomiskt mellanskikt har skiftats mot nya anställningar i växande tjänstesektorer med större inkomstskillnader mellan okvalificerade och kvalificerade sysselsättningar.

---

15 Se Lewin, L., *Self-Interest and Public Interest in Western Politics*, Oxford: Oxford University Press 1991.

16 Lakner, C. & Milanovic, B., "Global Income Distribution", World Bank Policy Research Working Paper [6719] 2013.

Diagram 2.1 Den globala inkomstökningen, 1988–2008

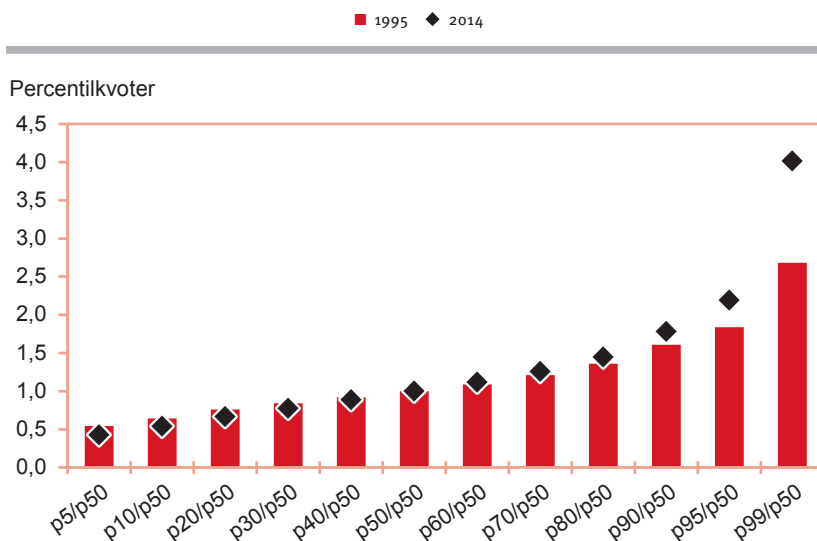

Källa: Milanović, Branko, Trends in global income inequality and their political implications. Talk at the Stockholm School of Economics, September 1, 2014, and LIS Center, Graduate School City University of New York (CUNY), Winter 2015.

Utfallet har emellertid inte varit detsamma i alla mogna ekonomier. Medan medianlönen i reala tal sedan slutet av 1980-talet gått tillbaka i till exempel Förenta staterna och Japan, har den legat i stort sett still i Västeuropa och ökat i Norden.¹⁷ I USA har den tidigare stora och sammanhållna "medelklassen" (yrkesarbetare och lägre tjänstemän) polariserats i lägre och högre mellanskikt, medan i Norden inkomstfördelningen för de 80 procenten i mitten inte genomgått några dramatiska förändringar; de ökade inkomstskillnaderna syns huvudsakligen i inkomstskalans botten och topp. Utvecklingen för svensk del under de senaste tjugo åren framgår av diagrammet nedan.

17 Lakner & Milanovic ibid.

Diagram 2.2 Percentilvärde I förhållande till medianen, 1995 respektive 2014

Anmärkning: Percentilkvoterna visar det relativa avståndet mellan olika percentilvärden och medianen i inkomstfördelningen. För 1995 anger exempelvis kvoten p10/p50 att inkomsten för den tionde percentilen i fördelningen var cirka hälften av medianinkomsten. Kvoten p90/p50 visar att inkomsten var cirka 1,6 gånger större än medianinkomsten 1995. Data: HEK 1995. STAR 2014.

Källa: Budgetproposition 2015/16:100, Bilaga 2 – Fördelningspolitisk redogörelse.

Vi ser hur olika inkomstgruppers avstånd till medianinkomsten (den mittersta inkomsten) har förändrats under de tjugo åren mellan 1995 (staplarna) och 2014 (punkterna). Den rikaste procenten längst till höger i diagrammet har dragit ifrån kraftigt. Även de rikaste fem eller tio procenten har ökat sina inkomster i förhållande till medianen. För resten av befolkningen är förändringarna av avstånden till medianinkomsten mindre, med undantag för botten av inkomstskalan.¹⁸ Percentilkvoten

¹⁸ Diagrammet är hämtat ur "Fördelningspolitisk redogörelse", budgetpropositionen 2016. De understa fem procenten är utelämnade ur diagrammet, därför att det i huvudsak handlar om individer med höga inkomster men stora förlustavdrag. Eurostats statistik över andel av befolkningen som lever i risk för fattigdom justeras inte för detta och anger för höga värden. Samtidigt faller människor som lever illegalt i landet utanför statistiken.

p50/10 har exempelvis ökat från 1,56 1995 till 1,85 2013, en ökning med 18,5 procent.

Samtidigt har medianinkomsten ökat realt med 65 procent under perioden (SCB).

Den svenska utvecklingen skiljer sig från många andra jämförbara länder på så sätt att alla deciler i inkomstfördelningen upplevt reala inkomstökningar de senaste decennierna. Samtidigt har inkomstklyftorna vuxit även i Sverige, och även i Sverige återfinns alltså den starka internationella trenden att särskilt toppinkomsterna dragit ifrån mycket kraftigt.

Den översta procentens ökade inkomster får sättas i samband med globaliseringen och tilltagande ekonomiska transaktioner över gränserna, men också med den finansiella sektorns tillväxt och värdeöverföring i form av transaktionsvinster utanför produktionens och arbetslivets sfär.

Under den tid då Sverigedemokraterna vuxit från ingenting till att omfatta kanske en femtedel av valmanskåren har alltså inkomstfördelningen varit någorlunda stabil för befolkningens flertal, som rymmer huvuddelen av de skikt inom vilka högerpopulismens gått fram. Detta tyder på att socioekonomiska faktorer med fokus på just inkomstfördelningen (som ju bara är en aspekt av socioekonomiskt betingad ojämlikhet) har begränsad betydelse för högerpopulismens tillväxt. Att påstå det innebär naturligtvis inte att säga att socioekonomiska faktorer i bredare mening inte skulle ha relevans i en diskussion om förhållandet mellan ökad ojämlikhet och växande högerpopulismen.

Det är samtidigt viktigt att inse att förändringarna över tid inte avser individer utan inkomstgrupper. Dels kan en individ röra sig från en grupp till en annan och därigenom få lägre inkomst, dels – och av större betydelse – kan sammansättningen av inkomstgrupperna förändras. Senare inträde i arbetslivet för unga, i kombination med att gruppen kvarvarande pensionärer som hamnade utanför ATP med tiden blivit allt färre, har medfört en större koncentration av unga vuxna i de nedersta inkomstsegmenten. I slutet av 1980-talet var det 15 procent i åldersgruppen 18–24 år som låg under socialbidragsnormen, år 2004 (då denna undersökningsserie slutar hos SCB) var det 44 procent.¹⁹

Särskilt missgynnad har utvecklingen varit för den växande grup-

---

19 Undersökning av levnadsförhållanden, SCB 2017.

pen unga män som saknar fullständigt gymnasiebetyg. Unga vuxna utan utbildning är över huvud taget en växande högriskgrupp i kunskapssamhället, med förhöjd frekvens psykiska problem (unga kvinnor) och ökad dödlighet till följd av missbruk, olyckor och suicid (unga män).²⁰ Den problematiska socioekonomiska situation som avtecknar sig kan ses som en bakgrund till högerpopulismens attraktionskraft till exempel för unga lågutbildade män i små och medelstora städer och på landsbygden, med en berättigat pessimistisk syn på sina framtidsutsikter. Som påpekades i en utredning från Länsstyrelsen i Stockholms län för något år sedan är arbetslösheten bland inrikesfödda män i delar av landet som kommit i utvecklingens bakvatten avsevärt högre än bland utrikesfödda män i storstäderna.²¹ Men denna utsatthet ägnas inte mycket uppmärksamhet i samhällsdebatten i jämförelse med den opinionsbildning i olika riktningar som tar sin utgångspunkt i frågor som rör utrikesföddas integration.

Socioekonomin kan spela roll på annat sätt också. Att de fattigaste relativt sett blivit fattigare, och att skyddsnäten mot att falla ner på samhällets botten glesats ut, har antagligen ökat osäkerheten och känslan av risk i skikten ovanför. Det kan vara en bidragande förklaring till högerpopulistiska reaktioner bland dessa grupper. Men reaktioner på socioekonomiska förändringar visar sig i sociokulturella former, till exempel i form av starkare (dock som vi såg ovan inte nödvändigtvis mer omfattande) främlingsfientlighet. Samtidigt spelar sannolikt förlorad status som lågutbildad i ett samhälle där allt fler blir högutbildade in, även om denna statusminskning inte ger tydliga avtryck i inkomstfördelningen. Vi hamnar i ett gränsland mellan socioekonomi och sociokultur.

Även när det gäller immigrationens storlek som förklarande faktor till främlingsfientlighet blir bilden mer komplex ju närmare man granskar den. Invandringen är den fråga högerpopulistiska partier fäster störst vikt vid i sin agitation, och dess betydelse som röstmagnet ska inte underskattas. Historiskt sett har stora migrationsvågor tenderat att ge

---

20 Se till exempel Socialmedicinsk Tidskrift, temanummer 2013/5, Unga vuxna utan utbildning – en högriskgrupp i dagens kunskapssamhälle.

21 Läget i länet – om arbetsmarknaden och ekonomin i Stockholms län, Länsstyrelsen i Stockholms län 2015.

upphov till motsättningar mellan befolkningsgrupper.²² Men även om immigrationen i Sverige varit stor i inhemsk historisk jämförelse under de senaste tjugo åren, så har den ändå varit av begränsad demografisk betydelse. Sedan mitten av 1990-talet har andelen utrikesfödda ökat från cirka tio till 17 procent. Om det är mycket eller litet kan man diskutera, men undersökningar visar att infödda i Väst, inklusive Sverige, tenderar att tämligen kraftigt överskatta antalet immigranter, i synnerhet med islamsk identitet. Det gäller även om inrikesfödda med utrikesfödda föräldrar räknas in i immigranternas skara.²³

Överhuvudtaget överlappar i den högerpopulistiska agitationen frågor om immigration och islamskt inflytande varandra. Här hamnar vi återigen i något som mer har med sociokultur än med socioekonomi att göra, och mer med bilder av verkligheten än med faktiska, materiella förhållanden.

Man kan göra gällande att motstånd mot immigration är ett rationellt försvar för dem med svagare ställning på arbetsmarknaden. Det handlar både om risk för arbetslöshet och lönedumpning. Den relativa försvagningen av inkomsterna i de två lägsta decilerna kan ses som ett uttryck för detta. Men förklaringen är främst att ersättningar från socialförsäkringar släpat efter löneutvecklingen, i kombination med en överströmning från statliga socialförsäkringar till kommunalt försörjningsstöd (i synnerhet under de borgerliga regeringsåren); inte press på marknadslönerna.

Inom forskningen är frågan om huruvida immigration av lågutbildade sätter press på löner i lägre inkomstskikt kontroversiell. Effekter av det stora inflödet av flyktingar från Kuba till Miami år 1980 ("The Mariel Boatlift") har stått i centrum för denna kontrovers. David Card, professor vid Princeton, konstaterade i en studie år 1990 att man inte kunde se lönedumpande effekter, medan George Borjas, professor vid Harvard, på grundval av samma material drog en motsatt slutsats i en studie år 2016 (som fick en framskjuten plats i Trumps agitation inför det amerikanska presidentvalet). Borjas slutsatser har emellertid i sin tur blivit föremål för kritik och underkänts av andra forskare, däribland

---

22 Nilsson & Nyström, Flyktingkrisen och den svenska modellen, Lund: Celanders 2016, första kapitlet.

23 Perils of Perception, Paris: Ipsos Mori 2016.

Card.²⁴ Hur det än förhåller sig med effekter på den svagt reglerade amerikanska arbetsmarknaden kan man tänka sig att den höga kollektivavtalstäckningen i Sverige utgjort ett starkare skydd mot lönedumping här hemma. Problematiken synes mer akut när det gäller utstationerad arbetskraft från andra EU-länder, och ifråga om konkurrens av svartarbete. Det senare är dock av marginell betydelse.

Mot antagandet om ett mer eller mindre direkt samband mellan immigrationens volymer och högerpopulismens tillväxt står också förhållandet att högerpopulistiska missnöjespartier i Sverige, Norge, Danmark och Finland är ungefär lika stora, med stöd i valmanskåren om mellan 15 och 20 procent, medan andelen utrikesfödda varierar från 17 procent av befolkningen i Sverige till sex procent i Finland, med Norge och Danmark däremellan. Det tycks mer vara den sociokulturella frågan om förekomsten av immigration i sig som väcker reaktioner, än volymer och dess socioekonomiska konsekvenser. Det betyder inte att sociokultur *per se* skulle vara viktigare än socioekonomi eller att det ena skulle stå i motsats till det andra. Båda perspektiven behövs i en analys av högerpopulismens framväxt.

2.4 Exkurs: Socialpsykologiska ansatser

Vi skrev att högerpopulismens framväxt sker i ett inledande skede av storskaliga samhällsförändringar, där gamla förklaringsmönster krackelerar och de etablerade politiska krafterna inte förmår återge människor framtidstro och framtidshopp. Högerpopulismens frammarsch sker i ett snarast "antipolitiskt" landskap där "hela systemet" förlorar sin legitimitet. Vi framhöll också att människors reaktioner på de pågående socioekonomiska förändringarna i en sådan situation tenderar att silas genom ett sociokulturellt filter. Detta innebär också att känslointensiteten i den politiska atmosfären tättnar. I en sådan situation blir det viktigare att förstå politikens subjektiva, socialpsykologiska dimensioner.

Det finns en rad teoribildningar som kan vägleda en sådan socialpsykologisk ansats.

Sheri Bermans bok *The Primacy of Politics* analyserar bakgrunden

---

24 Card, D., "The Impact of the Mariel boatlift on the Miami Labor Market". *Industrial and Labor Relations Review*. 43(2): 1990; Borjas, G., *The Wage Impact of the Marielitos: A Reappraisal*, Harvard University, 2016; Card, D & Peri, G., "Immigration Economics: A Review", NBER april 2016.

till det genomgripande politiska skifte som skedde i kölvattnet på samhällsomvandlingarna kring förra sekelskiftet.²⁵ Också den tiden karaktäriserades av omfattande tekniska och organisatoriska förändringar ("den andra industriella revolutionen") och en mäktig globaliseringsvåg som omfattade såväl investeringar som handel och folkomflyttningar. Politiskt förorsakade dessa omvälvningar å ena sidan en kris för de konservativa och liberala partier som formats under sent 1800-tal – ett slags allmän legitimitetskris för det politiska etablissemanget av liknande slag som vi ser i dag. Å andra sidan framkallade de nya "systemfientliga" politiska krafter, dels kommunismen, dels de fascistiska rörelserna, där framförallt de senare står i centrum för Bermans analys.²⁶

Detta är inte platsen att gå närmare in på de politiska processer som Berman analyserar. Men då hon diskuterar de opinionsskiften som bar upp dem etablerar hon ett begrepp som hon i flera senare publikationer visat vara fruktbart också i analysen av nutidens politiska skifte: hon talar om något hon kallar kommunitära strömningar. För att överbrygga den otrygghet och sociala upplösning som en turbulent samhällsomvandling ger upphov till, söker människor i olika klasser och skikt sin tillflykt i en verklig eller inbillad social gemenskap – en gemenskap som samtidigt är stor nog för att kunna utlova skydd, och samtidigt begränsad nog för att man ska kunna känna tillhörighet och trygghet. I denna åstundade gemenskap hoppas man att det som framstår som omöjligt inför anblicken av det väldiga ekonomiska maskineri som skakar världen ska bli möjligt: politisk handling, ett ingripande av ett politiskt subjekt

---

25 Boken kom ut år 2006. Vi presenterade den i Tiden nr 3 2007 i en artikel med titeln "Återerövra politikens företräde". Berman har sedan dess utvecklat sina resonemang i flera översatta texter i Tankeverksamheten och Fronesis. Se också artikeln "Europe's Centre-Left Risks Irrelevance" (Social Europe februari 2017).

26 En diskussion om de politiska följderna av det sena 1800-talets ekonomiska liberalisering som har en del paralleller med Sheri Bermans är Karl Polanyis bok från 1941, "The Great Transformation" (i svensk översättning "Den stora omvandlingen", 3:e upplagan på Arkiv Förlag 2012). Polanyis bok, som haft stor betydelse i vänsterns diskussion på senare år, skildrar hur den kapitalistiska marknadsekonomi i en första våg under 1800-talet frigjorde sig från samhällets politiska och sociala "inbäddning", vilket ledde till djupa samhälleliga kriser under 1900-talets första decennier. Dessa kriser ledde i en andra våg till en "återinbäddning" av marknadskrafterna i form av sociala och politiska regleringar, framförallt i fascistisk regi men också genom den nordiska socialdemokratins reformpolitik och Roosevelts New Deal i USA. I resonemangets förlängning kan man analysera den så kallade nyliberala vändningen i spåren av stagnationsfasen på 1970- och 80-talen som att pendeln slagit tillbaka mot det tillstånd som rådde under "den första vågen".

som kan sätta sig över det liberala etablissemangets ”enda vägens politik” (på senare tid har denna vision fått kött och blod i bilden av Donald Trump sittande vid sitt skrivbord, undertecknande det ena presidentdekretet efter det andra).

Ett annat analysredskap på det socialpsykologiska området utgår från ett begrepp som mestadels figurerat i den filosofiska debatten – ressentiment. Vanligen används detta begrepp i mer individualpsykologiska sammanhang för att beskriva hur vissa människor grips av illvilja och frustrationer inför oförrätter de anser sig ha blivit utsatta för, och lägger skulden för dessa på omgivningen i ett aggressivt och självdestruktivt syndabockstänkande. Som sådant kan ressentiment både rikta sig uppåt mot de mäktiga och nedåt mot svagare, eller mot konkurrerande grupper som hotar ens relativa förmåner.

Men begreppet har också satts in i ett bredare sammanhang som en reaktion som kan utvecklas hos hela grupper i samhället, därhän att det rentav kan forma stämningläget i hela samhället. En samtida tänkare som använder ressentiments-begreppet så är den amerikanska statsvetaren Wendy Brown. Hon kopplar det just till hur de senaste decenniernas snabba, storskaliga samhällsomvandlingar underminerat människors trygghet, såväl ekonomiskt och politiskt som socialt och kulturellt. På ett allmänt plan företer utvecklingen av globalisering och teknisk utveckling en anblick av växande mänsklig makt över världen. Men från marknivå framträder en närmast motsatt bild av mänsklig vanmakt över livsvillkor, social samhörighet och naturmiljö. På så sätt lever människor i dag i en paradox mellan makt och vanmakt som blir psykologiskt alltmer svår att hantera, och ger upphov till ressentiment. I sin analys av de politiska uttrycken för detta utvecklar Brown begreppet i analyser av identitetspolitik och tendenser att moralisera över tidens ondska, hellre än att forma strategier för politisk handling.²⁷

Som en tredje pusselbit på detta socialpsykologiska område finns det anledning att nämna den israelisk-amerikanska sociologen Aaron Antonovskys begrepp KASAM – ”känsla av sammanhang”. Begreppet försöker ringa in vad det är som stärker människors motståndskraft mot

---

²⁷ Wendy Brown: *Politics out of History*, Princeton University Press 2001. En utförligare analys av ressentiment-begreppet utifrån en idéhistorisk bakgrund görs i Nyström: *Ressentiment – socialpsykologiska aspekter på ojämlikhet, Tankeverksamheten* 2015.

påfrestningar och umbäranden. En sådan kraft har tre komponenter. Dels att man upplever det som händer med ens tillvaro som någorlunda förutsägbart, strukturerat och begripligt. Dels att man har en tillit till att man kan hantera den press man utsätts för. För det tredje meningsfullhet – att tillvarons utmaningar ter sig värda engagemang och initiativ.²⁸ Vad som händer i dag är att allt fler människor upplever sina villkor som varken begripliga, hanterbara eller meningsfulla.

En fjärde sociologisk teoribildning med visst inflytande i forskningen om högerpopulismen ser denna som ett uttryck för vad man kallar ”relativ social deprivation” – den frustration och besvikelse människor upplever då ens livsbana inte blivit vad man trott, hoppats på och planerat för, eller då den sociala grupp man tillhör förlorat i ställning i förhållande till andra grupper som man betraktar som relevanta jämförelseobjekt på den sociala arenan. Man kan inte längre leva upp till de sociala normerna i ens omgivning och förlorar status.²⁹

Andra ingångar i ämnet har ett bredare civilisatoriskt perspektiv, där högerpopulistiska reaktioner knyts till moderniseringens utmaningar. Med modernisering avser man i sammanhanget sådant som ökad individuell autonomi, ökad rörlighet och osäkerhet vad gäller status och sociala roller och ökad splittring och mångfald vad gäller kollektiva identiteter. Det är en utveckling som ställer krav på kulturellt kapital, flexibilitet och individuell företagsamhet. Det handlar om utmaningar av delvis kulturell natur som inte bara riktas mot de som traditionellt brukar utnämnas till modernitetens förlorare, exempelvis arbetare i omvandlingssamhällets rostbälten, utan också mot bredare skikt inklusive delar av medelklassen.

I en inflytelserik teori om ”livschanser” sätter den tysk-brittiske sociologen Ralf Dahrendorf mer specifikt detta modernitetsperspektiv i samband med det spänningstillstånd som råder i alla samhällen mellan social rörlighet och social tillhörighet, mellan valfrihet och bindningar/förankring (”options and ligatures”).³⁰ Människors livschanser, menar

---

28 A Antonovsky: *Hälsans mysterium*, Stockholm 1991, Natur och Kultur.

29 För en presentation av denna teori och dess inflytande i debatten kring högerpopulismens orsaker – se Jens Rydgren: ”The Sociology of the Radical Right”, *Annual Review of Sociology* 2007:33 som också diskuterar andra ansatser på området, exempelvis ”the modernization losers’ thesis”.

30 Ralf Dahrendorf: ”Life Chances: Approaches to Social and Political Theory”, Weidenfeldt and Nicolson 1979.

han, hänger starkt samman med hur dessa båda element kombineras i samhället. Moderniteten betyder att ökad rörlighet och ökade valmöjligheter har vuxit alltför snabbt och kraftigt på bekostnad av bevarade möjligheter för människor att knyta, bevara och söka skydd i sociala band. Sådana fasta band till människor, verksamheter och platser bildar en meningsskapande bas för de valhandlingar människor gör i sitt liv. Förankring utan valmöjligheter är förtryck och ofrihet, men valmöjligheter utan förankring leder till meningsförlust, och det är det senare som enligt Dahrendorf karakteriserar de mogna industriländerna, som måste förändras så att de förmår rymma både ökad rörlighet och bevarad förankring.

Samtliga dessa socialpsykologiska ansatser är högst relevanta och viktiga för att förstå de politiska reaktionerna på de senaste årtiondenas samhällsomvandling, och varför de i så stor utsträckning givit upphov till högerpopulistiska strömningar. Det ger oss också ledtrådar för att förstå betydelsen av jämlikhet som motkraft.

3. Jämlikhetens två dimensioner

SAMBANDET MELLAN EKONOMISK OJÄMLIKHET och människors politiska reaktioner är en komplex fråga. Detta är fallet än mer i dag, då dessa reaktioner tar sig utpräglat sociokulturella uttryck.

De hittillsvarande politiska reaktionerna på den pågående samhällsomvandlingen har väckt oroliga och obesvarade frågor i hela den internationella arbetarrörelsen. Arbetarrörelsen har historiskt byggt på några "sociologiska grundsatser" vad gäller den sociala basen för dess inflytande i samhället. Det verkar som att dessa grundsatser inte längre håller streck. Det handlar om några enkla men centrala frågor som saknar självklara svar. Varför har den ökade ekonomiska ojämlikheten lett till en strömning åt höger i opinionen? Och detta särskilt i arbetarklassen? En annan grundsats baserar sig på erfarenheterna från 1900-talets historia, nämligen att arbetarklassen inte ensam kan bära upp en samhällsförändring mot ökad jämlikhet. Här finns en annan källa till oro: håller marken på att ge vika för de breda sociala allianser som därmed blir nödvändiga? Hur kommer den lika stora som heterogena och svårgripbara medelklassen att reagera på en ökad social och ekonomisk press? Här finns ju oroande historiska erfarenheter från mellankrigstiden.

Kort sagt: håller arbetarrörelsens sociala bas på att krackelera?

Som vi ska återkomma närmare till nedan har det skett stora förändringar i samhällets klasskiktning det senaste halvsekle. I kombination med de storskaliga strukturförändringar vi var inne på i föregående avsnitt, där vi bara befinner oss i inledningskedet av ett stort skifte, har detta skapat en sociologisk verklighet där gamla sociala tillhörigheter och identiteter förefaller upplösas. I en sådan situation räcker en analys med utgångspunkt i människors ekonomiska ställning i kraftfältet mellan arbete och kapital inte långt när det gäller att förstå människors politiska reaktioner och det politiska systemets förskjutningar.

En viktig insikt när det gäller att frigöra sig från ett inskränkt ekonomiskt perspektiv är att se att jämlikheten i samhället har två olika dimensioner, vilket är temat för detta kapitel.

3.1 Exkurs: Subjektivt och objektivt i klassamhället

Vårt ämne handlar ju mera om människors reaktioner på samhällets förändringar än om dessa förändringar och deras orsaker i sig. Samtidigt är det naturligtvis alldeles omöjligt att beskriva och förstå dessa reaktioner utan att ha en bild av den bakomliggande samhällsförändringen. Vi ställs inför en klassisk samhällsvetenskaplig problematik kring förhållandet mellan subjektiva och objektiva/materiella utvecklingsfaktorer.

Arbetarrörelsens traditionella sätt att närma sig denna problematik, med rötter i den marxistiska traditionen, är att undersöka klassamhällets utveckling. Fast egentligen rymmer den marxistiska traditionen en spänning mellan en sådan "klasskampsansats" å ena sidan och en "produktivkraftsansats" å den andra. Den senare lägger tonvikten vid kapitalackumulationens dynamik och den strukturomvandling den ger upphov till. Den leder i sin tur till förändringar i den sociala strukturen – till förändringar i klassamhället och dess konfliktmönster, vilka i sin tur återverkar den kapitalistiska ekonomins dynamik. Vi ser ingen anledning att fördjupa oss i någon teoretisk utredning av ämnet mer än så: det handlar om ett samspel.

Men även när det gäller begreppet "klass" finns den en spänning i den marxistiska traditionen. Denna fråga är det nödvändigt att ägna lite mer utrymme åt. Det kan verka vara lite av en teoretisk överkurs, men i en undersökning av jämlikhetsfrågan är det oundvikligt.

Å ena sidan finns det ett "objektivistiskt" synsätt på klass, där klassförändringar låter sig fastställas genom en analys av människors ställning i produktionssystemet och den arbetsfördelning och de exploateringsrelationer som detta formar. Dessa ekonomiska krafter tänks verka direkt på klassförhållandena så att dessa finns där som ett slags objektiva sakförhållanden, oavsett om de berörda människorna är medvetna om dem, erkänner dem och på något sätt ger uttryck för dem eller ej.

Å andra sidan har en sådan "objektivistisk" syn på klassamhället utsatts för kritik. Strukturella förändringar må leda till en förändrad social struktur i samhället, men detta betyder inte i sig att klassbildning och klasskamp kommer att förändras. Hur strukturella samhällsförändringar påverkar människors samhörigheter och strävanden beror på deras levda erfarenheter, deras förståelse av sina sociala relationer och hur de förmår artikulera dem. Klass är inget "ting", det är en "händelse" eller

process. Det finns en subjektiv faktor i klassamhällets utveckling som man tappar ur sikte genom att bara studera de ekonomiska krafternas verkningar på den sociala strukturen.

Med den utgångspunkten måste man också ta andra faktorer i beaktande än den ekonomiska ställningen. En samhällsforskare som levde i generationen efter Marx, Max Weber, menade att en människas ställning i samhällshierarkin bestäms av alla de resurser eller förvärvade egenskaper hon besitter, beroende på hur de kan omsättas i värden och utvecklingsmöjligheter i det samhälle hon lever i. Han menade att "klass" i den ekonomiska meningen i marxistisk tradition därmed måste kompletteras med status i analysen av den sociala strukturen. En bredare ansats blir nödvändig, som innefattar sådant som utbildning, yrke, livsstil, socialt nätverk och den sociala prestige detta sammantaget ger olika grupper. En tendens i de senaste decenniernas utveckling av synen på klass och klassanalys har varit att på olika sätt försöka smälta samman ett marxistiskt och weberianskt klassbegrepp, där en ledande företrädare har varit amerikanen Eric Olin Wright.³¹

Den franske sociologen Pierre Bourdieu knöt under 1900-talets slut an till Weber i sin analys av den sociala strukturen i termer av besittning av olika slags kapital. Vid sidan av det ekonomiska kapitalet (inkomst, förmögenhet, ägande av produktionsmedel) urskilde han kulturellt kapital (tillgång till och tolkningsresurser för information och kunskap), socialt kapital (tillgång till inflytelserika nätverk) och symboliskt kapital (den sociala legitimitet och status som fördelningen av de olika slagen av kapital ger dess innehavare). Med den utgångspunkten kunde han rita upp en tämligen komplex bild av hur de sociala hierarkierna formas av den relativa tyngden som de olika kapitalslagen får i olika samhällen och sektorer, i olika utvecklingsprocesser och som resultat av de strider deras företrädare för.

Här knyts kulturella, sociala och ekonomiska faktorer samman på ett sätt som upphäver den traditionella tudelningen mellan objektivt och subjektivt i förståelsen för människors sociala ställning. I strikt mening icke-ekonomiska faktorer, såsom "kultur", sociala nätverk, och status, blir en resurs som används som bytesvärde i den samhälleliga striden

---

³¹ Eric Olin Wright: *The Debate on Classes* (Verso 1989) eller *Class Counts* (Cambridge University Press 1997). Wright är också översatt i *Fronesis* temanummer om klass (nr 40–41).

om positioner. De ekonomiska förhållandena, med materiell egendom och inkomst i centrum, förblir förstås centrala men förlorar sin roll som självständig utvecklingsfaktor. Utan att fördjupa oss ytterligare i dessa olika teoretiska traditioner är vår slutsats att man i en analys av hur människor skiktas i samhället – något som ju måste vara kärnan i en diskussion om jämlikhet – måste anlägga ett brett perspektiv som urskiljer olika sätt att dominera andra och domineras av andra, liksom det måste se den subjektiva dimension som handlar om hur man urskiljer och avskiljer sig både uppåt, nedåt och åt sidorna. Klass handlar inte bara om människors ställning utan också – och ibland mer – om deras relationer.

Man måste också ha ett dynamiskt perspektiv. Klasstrukturen är inget statiskt en gång för alla givet förhållande mellan hög och låg. Den befinner sig i ständig omvandling, och detta särskilt under perioder som i dag, då samhällsstrukturen som helhet kommit in i en omvandlingsfas. Om vi apropå globalisering och teknisk utveckling talar om klassamhällets fragmentisering så är det inte ett en gång för alla givet förhållande vi står inför. Denna fragmentering kan vara ett uttryck för att klassamhällets formeringsprocess befinner sig i ett outvecklat stadium vars fortsättning är oviss och beroende av såväl objektiva som subjektiva utvecklingsfaktorer – kort sagt något vi kan påverka. I detta övergångs-skede ökar inflytandet från sådana faktorer som brukar framhållas i den mer "subjektivistiska" synen på klasskampen. Människorna är rörligare och deras reaktioner och preferenser är också rörligare.

Gränslinjerna mellan olika klasser och skikt suddas också ut av ett slags "tredje kraft" som sällan uppmärksammas i traditionella analyser av klassamhället, nämligen en särskilt sedan andra halvan av 1900-talet växande strävan efter individuell utveckling på trots av alla sociala barriärer. I allt större utsträckning strävar människor efter ett självförverkligande som spränger de klassrankor som samhällsordningen hela tiden stänger in dem i. Sådana strävanden måste också ges rum i en analys av jämlikhetens villkor i det moderna samhället.

3.2 Horisontell och vertikal jämlikhet

Att ojämlikheten ökat under det senaste kvartsseket har mer och mer kommit i förgrunden i vänsterns politiska diskussioner. Men ur en annan synvinkel skulle man faktiskt kunna påstå motsatsen: jämlikheten

har ökat, och detta på ett sätt som en hel del människor upplever som ett problem, för att inte säga ett hot.

Som var och en förstår talar vi här om en annan dimension av jämlikhet än den som står i förgrunden i en ekonomisk fördelningsanalys. För att få syn på denna dimension måste vi gå tillbaka till en syn på begreppet jämlikhet som formades i den franska revolutionens uppror mot privilegiesamhället.

Adeln med sitt "blåa blod" var den främsta måltavlan för upprorsmännen. Aristokratins försvar av privilegiesamhället bottnade i en större föreställning om att de sociala skillnaderna i samhället berodde på att det fanns olika slags människor, var och en med sin naturgivna uppsättning rättigheter och skyldigheter. Varje grupp borde hålla sig på sin plats. Att rucka på denna ordning var fundamentalt naturvidrigt. Det var denna människosyn som stod i skottlinjen för den franska upplysningsmännens samhällskritik. För att citera abbé Sieyés klassiska pamflett "Vad är tredje ståndet?": "De privilegierade anser sig med sina gelikar tillhöra en särskild ordning, en utvald nation inom nationen ... De privilegierade ser verkligen på sig själva som en annan människoart".

Det var mot detta som den franska revolutionen ställde sin "Deklaration om människans och medborgarens rättigheter" med dess berömda inledningsord: "Alla människor är födda och förblir fria och lika i rättigheter" – sedan dess upprepad i olika ordalag i en rad olika högtidliga dokument på temat "alla människors lika värde".

"Värde" i detta sammanhang handlade i denna tradition egentligen inte alls om ekonomiska relationer (ekonomisk jämlikhet var ingen stor fråga i upplysningsfilosofin), utan om ett närmast existentiellt likhetsideal som motsatte sig att särskilja olika "människosorter" för att sedan sätta den ena över den andra och hålla dem isär (vilket naturligtvis inte hindrade en realitet där kvinnor saknade medborgerliga rättigheter och slaveriet accepterades).

Det är i denna den franska revolutionens och upplysningens anda och mening man med fog kan säga att jämlikheten ökat de senaste 30–40 åren, och detta både i materiell och kulturell mening. Det gäller sådant som jämställdheten mellan män och kvinnor, tolerans för alternativa livsstilar, samlevnadsformer och livsideal, eller den inkluderande synen på fysiskt och psykiskt funktionsnedsatta. Det gäller faktiskt

också etnisk och religiös tolerans. Vi underskattar den grad av ras- och kulturfördomar som fortfarande dominerade i efterkrigsdecenniernas samhälle, och den allmänna trångsynthet som präglade människornas syn på "avvikande" människor av vad slag det vara månde, långt in på 1960-talet. Det rådde ett nästan bedövande "normalitetens herravälde". Det är ingen slump att, som vi varit inne på, det vilar ett skimmer av 50-tal över högerpopulismens samhällsvisioner.

Det var, kort sagt, i många avseenden ett samhälle med olika sorters människor.

Flera stora symbolstrider på dessa områden, ofta under paroller om icke-diskriminering, har under de senaste decennierna inneburit att mycket av denna ojämlikhet ifråga om rättigheter och människosyn har fått ge vika. Detta har också fått genomslag i materiella och juridiska reformer till skydd och befordran av ett mer jämlikt samhälle i just denna icke-ekonomiska dimension. Samtidigt har gamla fördomar blivit mer och mer tillbakaträngda och nedtystade – "sådan man inte får säga i detta landet", som det heter.

Denna ökade jämlikhet i den franska revolutionens och upplysningens idétradition är grundläggande för förståelsen av högerpopulismen som politisk företeelse. Högerpopulismen bygger på en växande reaktion i olika delar av samhället som menar att den ökade jämlikheten i denna dimension gått för långt. Man vill återuppliva det slag av ojämlikhet som skiljer folk från folk, kulturer från kulturer, män från kvinnor och så vidare, och ger det ena slaget företräde framför det andra.

Vi står alltså inför en utveckling i samhället där jämlikheten ur den ekonomiska synvinkeln minskar, medan den ökar i en annan mening som har med människosyn och mänskliga rättigheter att göra. Det är utifrån *det kombinerade inflytandet från båda dessa processer* som sambandet mellan jämlikhetsfrågan och högerpopulismen måste analyseras.

För att tydliggöra förutsättningarna för en sådan analys föreslår vi en begreppslig uppdelning – en analytisk distinktion som särskiljer företeelser som i verkligheten oftast är nära sammanvävda – av jämlikhetsfrågan i två olika dimensioner: en horisontell och en vertikal.

Den vertikala dimensionen skiftar människor i rikare eller fattigare och har alltså ett markerat ekonomiskt fokus. Det vertikala perspektivet kommer till uttryck i olika sätt att tala om "vi/om däruppe och

vi/om där nere". I jämlikhetsdebatten betyder detta oftast i praktiken en argumentation som ställer den socioekonomiska skalans översta och nedersta deciler i centrum. "Den nya fattigdomen" ställs mot "den nya rikedom" – det är här klassamhället sägs göra sig gällande. Ojämlikhetens problem i dag blir på motsvarande sätt identiskt med att klyftan mellan rik och fattig har vuxit, och en politik för ökad jämlikhet riktar fokus på hur denna utveckling ska kunna vändas. Den vertikala jämlikheten ställer på ett tämligen självklart sätt de ekonomiska fördelningsfrågorna i förgrunden, ibland så långt som att jämlikhet helt och hållet blir en ekonomisk fördelningsfråga – att ta från de rika och ge till de fattiga.

Den horisontella dimensionen ser hur människor skiktas också i sidled, något som fångar in ett bredare socialt panorama där också alla de som befinner sig mellan topp och botten och varken identifierar sig som tillhöriga de rika eller de fattiga i samhället får större plats i synfältet. Också för dem kan naturligtvis den vertikala jämlikhetsdimensionens ekonomiska klyftor vara viktiga, men överskuggas av andra samhällseliga värdemåttstockar, såsom status, etnicitet, kön, livsstil, land-stad etcetera. En närmare analys må visa att dessa värden också kan vara mer eller mindre präglade av socioekonomiska skillnader på den vertikala skalan. Men det utmärkande draget i dagens politiska konfliktmönster är att de sociala konflikterna i stor utsträckning tenderar att kanaliseras i sociokulturella reaktioner, som tenderar att överskugga de ekonomiska ojämlikheterna i den vertikala dimensionen. I den situationen är den horisontella jämlikhetsdimensionen särskilt viktig att uppmärksamma.

Bland dem som varken tillhör de rika eller de fattiga i samhället möter vi människor som kan ha en relativt etablerad position. De flyter lätt samman i en diffus massa av vad som i den amerikanska politiska diskursen brukar kallas "hard working families" – "verklighetens folk" för att citera förre KD-ledaren Göran Hägglund. Vi verkar finna oss i samhällets till synes stabila och trygga mittfåra. Men inifrån det horisontella synfältet sett framträder tvärtom en konfliktfylld och rörlig verklighet. Också små förskjutningar på den socioekonomiska skalan kan i dag ge upphov till stora konflikter på det sociokulturella området. Det är de spänningar som uppkommer till följd av sådana förskjutningar som formar den horisontella jämlikhetsdimensionens konflikter och

problem. Den franska revolutionens jämlikhetsbegrepp, med dess fokus på lika rättigheter och värdighet tenderar att överskugga den vertikala jämlikhetens fokus på rikedom och fattigdom.

Det är i sådana konflikter den uppfattning som högerpopulismen rider på får sin näring – upplevelsen av att ”jämlikheten gått för långt”. Det är också här som de sociokulturella faktorerna i det nuvarande omvandlingssamhället tenderar att bli mer bestämmande för människors politiska reaktioner än de socioekonomiska.

Här måste omedelbart skjutas in ett förtydligande som vi hoppas läsaren kan hålla i minnet i det följande: det är naturligtvis inte så att vi vill förringa den vertikala ojämlikhetens frågor eller bagatellisera de skriande orättvisor och avskyvärda samhällsvillkor som tillåter vissa i samhället att åka privatplan mellan sina olika sommarpalats och lyx-yachter medan andra käkar blodpudding i trånga förortslägenheter eller värre. Inte heller vill vi förneka de uppenbart negativa samhällsliga konsekvenser den tilltagande vertikala ojämlikheten medför, något som i ökande grad börjat uppmärksammas också av företrädare för det samhällsekonomiska etablissemanget, exempelvis OECD. Vi är inte ute efter att ersätta ett fokus på vertikala jämlikhetsfrågor med ett annat där de horisontella står i centrum. Vi hävdar att både den vertikala och den horisontella dimensionen måste finnas med i blickfånget i en analys av jämlikhetens villkor i det moderna samhället. En analys av jämlikheten och en strategi för minskad ojämlikhet som bara siktar in sig på den vertikala skiktningen missar mycket av de sociala klyftornas verkningar i det moderna samhället, och då särskilt hur de ger upphov till en populistisk rörelse åt höger i stället för vänster.

Vi menar också att en politik för ökad jämlikhet måste omfatta både den horisontella och den vertikala dimensionen – både den dimension som i upplysningstraditionens anda talar om alla människors lika värde, lika rättigheter och värdighet, och den som betonar ekonomiska fördelningsfrågor. Det har funnits en tendens i vänsterdebatten att ställa de frågor om moral och människosyn som tillhör den horisontella jämlikhetsdimensionen i motsatsställning till en ekonomisk fördelningspolitik längs den vertikala dimensionen, inte sällan i en retorik där det förra karaktäriseras som ”medelklassfrågor” medan det senare representerar arbetarradikalism. Det är en uppfattning som vi inte delar. Strävan att

öka jämlikheten i samhället handlar både om den vertikala och horisontella nivån, och särskilt viktig är den senare då det gäller att hantera de sociokulturella reaktioner som högerpopulismen rider på.

3.3 Exkurs: "Alla människors lika värde" – en medelklassfråga?

Ibland utmålas i vänsterpolitisk argumentation de typer av ojämlikheter som utvecklas i den horisontella dimensionen som "medelklassfrågor" och "medelklassvärderingar". Men tvärtom handlar detta om ett frihetligt upplysningsarv som under ett par hundra år har förenat socialister och liberaler i en gemensam kamp mot en auktoritär och förtryckande konservatism. Det är i den meningen varken medelklass- eller arbetarklassfrågor. I arbetarrörelsen har de ingalunda varit marginella och underordnade i förhållande till en allt överskuggande ekonomisk intressekamp. För att bara ta familje- och sexualpolitiken som exempel: där gick arbetarrörelsen under mellankrigstiden i spetsen för den radikala opinionen kring sådant som preventivmedel, antiauktoritär barnuppfostran och okonventionella familjekonstellationer, i strid med en bigott, skenhelig och kvinnofientlig höger.

Fokus när det gäller vilka fördomar och frihetsinskränkningar som stått i centrum har naturligt nog skiftat genom tiderna. Men nog kan man följa en röd tråd i arbetarrörelsens ideologiska och politiska kamp, som handlat om att värna individens frihet mot statens, kyrkans eller andra instansers repressiva politik. Visst har socialisterna liksom liberalerna ibland sviktat och splittrats i dessa strider. Men arbetarrörelsens grundhållning har alltid varit att man på de individuella friheternas område – till skillnad från andra – snarast haft som mål att *fullfölja* det verk som den borgerliga liberalismen en gång inledde.³² I politisk praxis har detta också haft omedelbar betydelse för arbetarrörelsens positio-

³² Den socialdemokratiska pionjär som kanske mest av allt markerat denna ståndpunkt var Nils Karleby, som exempelvis kunde skriva att socialismen är "ut- och ombildning av den klassiska liberalismens grundtankar till överensstämmelse med en ny tids verklighet" ("Statsreglering och socialism", Tiden nr 1 1919), eller "Den moderna tanken på social demokrati är den naturliga utlöparen av liberalismen" ("Arbetarmonopol II", Tiden 1923). Man kan rentav fråga sig om det inte var friheten snarare än jämlikheten som i hans ögon var socialismens yttersta mål – tänkvärt är exempelvis att han som jämlikhetens motpol i det mänskliga samlivet och samhället inte angav ojämlikhet eller orättvisa utan underkastelse – att finna sig i ofrihet ("Internationalens anda", Tiden 1920 nr 5–6).

nering på det idépolitiska och opinionsbildande fältet. Där har den exempelvis ända sedan slutet av 1800-talet solidariserat sig med de mest artikulerade företrädarna för en liberal åskådning – kulturradikalerna – då dessa kommit i konflikt med den andliga ordningens konservativa korpraler och pastorer, konflikter som emellanåt, särskilt under 1900-talets tidigare hälft, varit nog så skarpa.

Hade man medlemmarnas stöd för detta? Om detta vet vi kanske inte så mycket, men ostridigt torde vara att även om det säkert har funnits en arbetarkonservativ opinion som tyckt annorlunda så har det också funnits en arbetarradikalism på dessa områden som förr varit stark nog att vinna hegemoni. Den har haft en förankring ute i organisationerna, i studie- och bildningsverksamheten och i den relativt oberoende offentlighet som fanns kring arbetarrörelsens tidnings- och mötesverksamhet under en stor del av 1900-talet. Där hade den kraften att hålla konservativa strömningar i arbetarklassen på mattan.

Om det är så som en del sociologisk forskning visat,³³ att de ovan nämnda frihetsfrågorna på moral- och värderingsområdet i dag framförallt bärs upp av en medelklassopinion, så beror det kanske på att folk- rörelsetraditionens brett förankrade motkraft har försvagats i arbetarklassen. Detta gör emellertid inte frihetsfrågorna till ”medelklassfrågor” på ett ideologiskt plan. Att det till synes blivit så kanske har en del att göra med den identitetskris som råder i delar av arbetarklassen under trycket av pågående strukturomvandling (en fråga vi ska återkomma till nedan).

Det är i så fall en strid man måste ta. Att ta förekomsten av en arbetarkonservatism på moral- och värderingsfrågornas område till intäkt för att måla ut en motsatsställning mellan fördelningsfrågor och värderingsfrågor innebär att snäva in socialismens karaktär av frihetsrörelse och devalvera den djupare innebörden av bekännelsen till alla människors lika värde.

Dessa sammanhang har fördunklats en del i dagens debatt. Ett exempel på detta är det sätt att i dag förklara dominansen av sociokulturella reaktioner som formulerats i den så kallade GAL/TAN-modellen.³⁴ Den målar ut en ny polaritet i politikens utveckling, där vänster–höger-skalans fördelningspolitiska konflikter övertrumpas av en värderingspolitisk

33 Se exempelvis Stefan Svallfors: Klassamhällets kollektiva medvetande, Borea Förlag 2004.

34 GAL= Grönt-Alternativt-Liberal, TAN=Traditionellt-Auktoritärt-Nationalistiskt.

spänning mellan auktoritära och frihetliga ideal. Vad detta skymmer är att båda konfliktytorna handlar om jämlikhetsfrågor, den ena i en vertikal och den andra i en horisontell dimension.

3.4 Klassamhället som en fördelning mellan vinnare och förlorare

Ideologiska och ekonomiska faktorer samverkar till att konflikterna i den horisontella dimensionen har skärpts under senare år. På den ekonomiskt-strukturella nivån har etablerade positioner och status blivit instabilare över vida fält av den socioekonomiska skalan i den nya fas av kapitalistisk utveckling vi befinner oss i. Som vi ska komma närmare in på i kapitlet om arbetarkonservatismen berör utbildning, betyg och andra meritokratiska sorteringsinstrument och formella meriter i dag mångdubbelt fler områden i arbetslivet än förr. Det ställs mer och mer specifika och därtill snabbt föränderliga krav för specifika jobb, och arbetsgivarna har under en längre tid av överskott på arbetskraft vant sig vid att vara mer och mer nogräknade med vilka de anställer och på vilka villkor det sker – helst satsar de på internrekryteringar av redan anställda.

Som bland annat den amerikansk-israeliska forskaren Daniel Kahneman påvisat är det ett generellt fenomen att människor påverkas mindre av vad de har och var de står i ett givet ögonblick än av fruktan eller förhoppningar kring vad de kan vinna eller förlora i framtiden – och där tenderar i sin tur farhågorna att överglänsa förhoppningarna: de flesta av oss är i högre grad riskundvikande än nyttomaximerande.³⁵

Samtidigt har en allt tyngre börda lagts på individens axlar när det gäller att manövrera sig fram på den sociala rännarbanan. Vi lever, sägs det, i valfrihetens samhälle, och detta gäller inte bara vilken vara vi ska köpa i affären utan också vilken bana vi ska välja genom livet och hur vi ska klara oss genom den. Samtidigt framhävs strikt meritokratiska ideal, där det är vars och ens ansträngningar, kunskaper och ambitioner som sägs avgöra var vi hamnar. På samhällsvetenskapligt avstånd är ju meriter en ganska dunkel blandning av socialt och kulturellt kapital, naturgivna skillnader ("begåvning") och individuella insatser (i

---

35 Daniel Kahneman: *Tänka snabbt eller långsamt*, Volante Sthlm 2011.

vårt samhälle framförallt i utbildningssystemet). Men till individen är meritokratins budskap: det är på dig det beror.

Valfrihetens och meritokratins samhällsideal går sedan i förening med en allmän kultur där konkurrensen på marknaden är mönsterbildande för alla sociala relationer. Den förklarande metaforen hämtas ur idrottens värld av vinnare och förlorare. Det är i det perspektivet den enskilde uppmanas att mäta sin plats i samhället och formulera sin identitet: tillhör jag vinnarna eller förlorarna? Det är också i det perspektivet samhället som helhet framställs i media, liksom delvis också i samhällsvetenskaperna: klassamhället beskrivs som en fördelning av vinnare och förlorare. För många människor har det alltmer blivit relationerna dem emellan som markerar klyftorna i samhället: inte bara dem mellan fattig och rik, mäktig eller vanmäktig, utan mellan dem som bärs fram av tidens våg, och de som fastnat i ett bakvatten, vilket givit dessa klyftor karaktären av något samtidigt naturgivet och den enskildes eget fel – det gäller att ta sig ur bakvattnet.

I viss mån kan man kanske säga att detta med vinnare och förlorare är en generell beskrivning av villkoren i ett dynamiskt kapitalistiskt samhälle präglad av återkommande vågor av strukturomvandling med därtill hörande omställnings- och anpassningskrav. I den processen skapas ju ständigt vinnare och förlorare. Dagens vinnare kan vara morgondagens förlorare och tvärtom. Klassamhällets ojämlika makt- och rikedomsfördelning gör naturligtvis sitt till för att risken att hamna bland förlorarna alltid är störst i de nedre delarna av den socioekonomiska skalan. I en period som den vi lever i är just detta – fördelningen av de sociala riskerna – en central fråga för hur människor skiktas i klassamhället, en fråga vi ska återkomma till nedan.

Men det finns en annan faktor som har potential att krympa spelrummet mellan vinnare och förlorare, nämligen den sociala rörligheten i samhället. I ett samhälle där trösklarna är låga för den som vill ta sig över från en livsbana till en annan minskar de generella risknivåerna, och ingen är dömd att förbli förlorare.

Det finns en medial schablonbild av att människornas sociala rörlighet i det så kallade postindustriella samhället har ökat genom att människor numera i större utsträckning än förr byter yrke och samhällsposition under livets gång. Vad gäller rörlighet mellan generationer har de

flesta undersökningar av detta gjorts i USA där utvecklingen i väsentliga avseenden skiljer sig från Sverige.³⁶ Men det finns inget som tyder på att det sociala arvet förlorat sin udd. Istället verkar den rörelse uppåt från arbetarklass till medelklass som satte viss prägel på den sociala kartan på 1950- och 60-talen av allt att döma ha stannat av.

Vad gäller rörlighet över livsspannet finns det heller inte mycket som tyder på ökad rörlighet. Människor flyttar, byter jobb och omskolar sig inte i större utsträckning nu än förr. Det sägs ju ofta att "numera", det vill säga till skillnad från "förr", kan man inte räkna med att stanna i samma yrke och hos samma arbetsgivare hela livet. Samma påstående om hur den moderna arbetsmarknaden skiljer sig från tidigare har faktiskt återkommande proklamerats ända sedan 1960-talet, utan att egentligen kunnat beläggas. I verkligheten stannar man av allt att döma i samma yrke och hos samma arbetsgivare i lika hög grad nu som tidigare.³⁷ Den större sociala mångfald som målas upp i media avspeglar sig inte i gängse mått på social rörlighet. Tvärtom finns en hel del belegg för att de olika sociala positionerna på den socioekonomiska skalan blir alltmer cementerade, exempelvis genom tendensen mot alltmer homosociala familjebildningsmönster.

---

36 Robert Putnams bok "Our Kids – The American dream in Crisis" från 2015, där en del av dessa undersökningar refereras, väckte en del debatt för att den visade att den sociala rörligheten i USA minskat. 2010 skrev Daniel Lind en rapport för den socialdemokratiska låginkomstutredningen, "Hur långt från trädet faller äpplet?" där han visade att den sociala rörligheten både uppåt och nedåt var markant större i Sverige än i USA, men han undersökte inte utvecklingen över tid. Esping Andersens skrift "Jämlikhet med en lycklig bourgeoisie" (utgiven i Tankeverksamhetens rapportserie) har samma jämförande perspektiv. Han undersöker effekterna på den sociala rörligheten av den nordiska välfärdspolitiken och konstaterar att den haft en positiv betydelse för människors rörlighet från arbetarklass till medelklass, men inte påverkat överklassens privilegier. Inte heller där finns emellertid material om utvecklingen under senare år.

37 I en OECD-rapport "Job tenure 2000–2015", som mäter hur lång tid de anställda arbetat för samma arbetsgivare, är bilden anmärkningsvärt stabil i alla de utvecklade industriländerna. I Sverige har visserligen en viss minskning av "job tenure" skett sedan 2007, men orsakerna är svårtolkade och undersökta: stora pensionsavgångar, växande antal tidsbegränsade anställningar, stora flöden av invandrad arbetskraft och organisationsförändringar i företagen spelar in. Arbetsförmedlingen gjorde en undersökning 2003 (Israelsson-Strannefors-Tydén: Geografisk rörlighet och arbetsgivarbyten" URA 2003:1) där man kom fram till att ungefär samma nivå på rörligheten rått sedan 1970-talet – den geografiska rörligheten hade rentav minskat något. Samma resultat kom Bengt Furåker fram till för några år sedan i artikeln "Mellan rörlighet och stabilitet" i FAS antologi "Ett rörligt arbetsliv". Han konstaterade: "Kanske är talet om ökad rörlighet mest ett uttryck för önsketänkande eller möjligen för ett försök att hjälpa de nya flexibla tiderna på traven."

Det är i ljuset av den kombinerade effekten av otillräcklig social rörlighet i en period av ökat omställningstryck i arbetslivet och på arbetsmarknaden som bilden av klassamhället som en fördelning mellan utvecklingens vinnare och förlorare blir potentiellt explosiv. Upplevelsen av att vara instängd i en förlorarposition – eller hotas att hamna där – är den kanske mest potenta kraften bakom högerpopulistiska reaktioner, särskilt när den sprider sig uppåt i samhället till medelklassen och den bättre ställda arbetarklassen. Här blir lätt den vertikala dimensionen av ojämlikhet mindre påtaglig, och den horisontella desto mer påträngande. Istället för en konturskarp bild av dom (vi) däruppe och vi (dom) härnere, där klassamhället är tydligt och gripbart, så är allt obestämt och oklart och rörligt. De jämförelser man tar till för att orientera sig i samhället blir alltmer differentierade och komplicerade på ett sätt som är osynligt i statistikens sociala gränsdragningar. I ett allt trängre och mer riskfyllt livsrum jämför man sig varken med de rika eller fattiga utan med varandra i en ständigt pågående riskvärdering av vilka som är på väg att bli vinnare och vilka som blir förlorare. Man lever i en utsatt verklighet där människor hela tiden tycks närma och fjärma sig från sidorna, medan utvecklingens poler – de rikaste och de fattigaste – lätt faller ur synfältet.

Vi får vad den brittiske samhällsforskaren Mike Savage kallat "a culture of looking sideways"³⁸.

Detta är högerpopulismens livsluft.

Att motverka tendenserna till instängdhet, såväl på det sociala, ekonomiska och kulturella planet, är något av en kärnfråga när det gäller att överbrygga den form av klassklyftor i samhället som i dag artikulerar sig som ett spelrum mellan vinnare och förlorare. Ökad social rörlighet, det är vägen till ökad jämlikhet i såväl den vertikala som den horisontella dimensionen. Detta är teman vi kommer att återkomma till i den avslutande delen av denna rapport.

---

38 Mike Savage: "Class Analysis and Social Transformation" (Open University Press 2000).

4. Horisontell jämlikhet – några historiska exempel

4.1 ”Rekonstruktionen” – USA före och efter inbördeskriget

Efter nordstaternas seger i inbördeskriget år 1865 avskaffades slaveriet i USA. Men i flera sydstater försökte man minimera effekterna genom att anta så kallade black codes som innebar mycket drastiska inskränkningar i de svartas rättigheter och möjligheter, såväl ekonomiskt som politiskt. Mot detta införde den federala regeringen 1866 års Civil Rights Act, som stadfäste de frigivna slavarnas status som fullvärdiga och likvärdiga medborgare i det amerikanska samhället, vilket olagligförklarade alla de delstatliga undantag som man försökt införa i the black codes. Denna nyordning genomfördes särskilt de första åren efter inbördeskrigets slut med ganska brutala medel – en period i den amerikanska historien som fått namnet ”rekonstruktionen”. Särskilt förbittrade blev motsättningarna när regeringen år 1869 genom det femtonde författningstillägget gav de svarta medborgarna rösträtt. Ingenting symboliserade det jämlika medborgarskapet lika tydligt som rösträtten, och ingenting tedde sig lika förhatligt för en stor del av den vita befolkningen som att behöva köa bakom sina forna slavar utanför vallokalerna i en lika stillsam som mäktig demonstration av medborgerlig jämlikhet och likaberättigande.

Rekonstruktionen utlöste en mäktig och utdragen backlash från den vita överheten i sydstaterna. Under de kommande decennierna infördes steg för steg det systematiska och allomfattande system för rassegregation som skulle överleva ända fram till medborgarrättsrörelsen på 1960-talet. Antalet röstberättigade svarta reducerades på några decennier till en bråkdel av vad de varit de första åren efter 1869 års reform. Svarta och vita separerades på alla områden – bostäder, skolor, idrottsarenor, teatrar och biografier, restauranger, kollektivtrafik, fängelser, barnhem, sjukhus, kyrkogårdar och bårhus. 30 år efter inbördeskriget fick denna ordning sin rättsliga legitimation i de av Högsta Domstolen antagna så kallade Jim Crow-lagarna, där doktrinen ”separerade men jämlika” formulerades. Den jämlikhet som grundlagfästes i Civil Rights Act blev en formalitet allteftersom separationens realiteter bredde ut sig.

Men intressant och bortglömt i detta sammanhang är att de första, mönsterbildande segregationsbestämmelserna faktiskt antagits redan i början av 1800-talet i flera nordstater, det vill säga på platser utan slaveri. Den franske resenären de Tocqueville, som skrivit en berömd reseskildring från USA (Om demokratin i Amerika I–II, 1835–40) menade att i Södern kunde de brutala slaverilagarna samexistera med relativt god samsjämja i de vardagliga kontakterna mellan vita och svarta. Slaveriet hade där skapat en så djup avgrund mellan svarta och vita att de senare inte kunde se något hotfullt i att de två grupperna levde nära varandra. Annorlunda var det i norr menade han: ”I Förenta Staterna tycks alltså fördomarna mot negrerna växa i samma mån som dessa upphör att vara slavar, och ojämlikheten rotar sig i sederna i samma mån som den försvinner ur lagarna.”

Samma reaktion, men oerhört mycket starkare, födde Jim Crow-lagarna i slutet av århundradet: den ökade jämlikheten i den horisontella dimensionen gjorde situationen mer sårbar för breda vita befolknings-skikt. Detta främjade en identitetsbildning bland dem som grundade sig på ras och uteslutning av de icke-vita delarna av befolkningen genom en serie segregeringssärregler. Att vidmakthålla denna distans blev oändligt mycket viktigare än att bekämpa ojämlikheten i den vertikala dimensionen, mellan fattig och rik, med dess inneboende möjlighet att etablera en samhörighet över rasgränserna. Det var lättare att känna överlägsenhet och utöva makt nedåt än att angripa dem där uppe.

4.2”Rättvisa åt medelklassen” – Sverige 1950

Den horisontella jämlikheten har alltid varit en brännande fråga i den professionella medelklassen – bland tjänstemännen. Det handlar ju om människor som har särskild anledning att bevaka sina kvalifikationer så att de förblir attraktiva och efterfrågade. De befinner sig hela tiden i en hierarki där det gäller att positionera sig, och där varje position har sitt mått av social prestige. Till denna prestige är kopplat inte bara formella meriter utan också sådant som livsstil och habitus. De har förstås sitt yrke och en stark professionell identitet, men där är det också viktigt vilken status yrket har i ett formaliserat, meritokratiskt system som samtidigt är inkluderande och exkluderande. I kraft av vars och ens ”ägande” av organisatoriska tillgångar och monopoliserade färdigheter

är social positionering ett livslångt imperativ som det också gäller att förbereda varje ny generation för, med stöd av ett alltmer utvecklat utbildningssystem. Men också familjen får stor betydelse som "såbädd" för barnens framtida karriär. Föräldrarna "investerar" i barnen, och deras investeringar har stor betydelse för att ledsaga dem genom skolan, ut i arbetslivet. Allt för att reproducera en förmånlig social ställning inom den rikt differentierade matrisen för möjliga positioner i vad som ter sig som ett klassmässigt ingenmansland.

Så skulle en klassisk tjänstemannafysionomi kunna tecknas. Men den förändrades en del under intryck av den politiska allians mellan arbetarklass och medelklass som etablerades under socialdemokratins egid efter andra världskriget. Många traditionella medelklasskaraktäristika försvagades, inte minst genom en ökad uppåtriktad rörlighet från arbetarklassen. Detta var en viktig faktor i den ökade jämlikheten i samhället under perioden fram till 1980-talet, på ett sätt som inte är riktigt synligt om man bara ser på inkomststatistiken. Under senare tid har emellertid en hel del av det gamla levt upp igen – en "klasskulturell" aspekt av ojämlikhetens utveckling som inte kan läsas ut av den ekonomiska statistiken.

Kort sagt: medelklassens först minskade, sedan återigen ökade hegemoniska tyngd i samhället är en viktig vektor för jämlikhetens utveckling, och detta särskilt i det horisontella perspektivet.

Den professionella medelklassens förändrade status under välfärdskapitalismens framväxt efter kriget skedde inte utan betydande sociokulturella spänningar. Precis som man kan tala om att de senaste decennierna inneburit en identitetskris för delar av arbetarklassen (vi ska återkomma till detta i följande avsnitt) så innebar tillbakagången för medelklassens relativa marknadspositioner och status under decennierna efter andra världskriget en identitetskris för medelklassen.

Historikern Orsi Husz har i en artikel beskrivit denna identitetskris – delvis verklig, delvis aktivt frammanad av de politiska och kulturella krafter som motsatte sig arbetarrörelsens ökade inflytande i samhället.³⁹ Hennes källa är en debatt som drogs igång av Svenska Dagbladet i en artikelserie 1950 under rubriken "Rättvisa åt medelklassen", som sedan

---

39 Orsi Husz: Att räkna värdighet: Privatekonomi och medelklasskultur vid mitten av 1900-talet, Scandia nr 1 2013.

följdes upp i Veckojournalen och Dagens Nyheter. Inläggen är starkt präglade av en stämning av bitterhet över de oförrätter och skadliga nivellering man menade att den rådande välfärdspolitiken och lönebildningen innebar.

Det allmänna välståndet växte ju under dessa år, men det skedde på ett sätt som kunde sägas minska medelklassens prestige och status i det sociala rummet. Framförallt målades i debatten upp en bild av hur den borgerliga bildningskultur och livsstil som den odlat och förädlat sedan seklets början var på väg att gå under. Det var på detta kulturella fält känslan av förödmjukelse var starkast. Måltavla var inte marknadskrafterna utan staten, som genom skatte- och välfärdspolitik på ett orättfärdigt sätt omvärderade olika samhällsgruppers bidrag till samhällsutvecklingen till medelklassens nackdel och tidigare understödda skiktets fördel. Hierarkier som varit samhällets stöttepelare bröts ned.

Jämlikheten i den horisontella dimensionen var, kort sagt, på väg att gå för långt. Fel sorts människor var på väg att ta över i samhället.

För att få substans och legitimitet för retorikens moraliska övertoner knöt man an till frågan om ekonomisk rättvisa. Det var sålunda i denna debatt som begreppet "livslön" etablerades (och som fortfarande spelar stor roll exempelvis i Saco). "Investeringar" som medelklassen gjorde – framförallt genom utbildning – "betalade sig" inte ekonomiskt. Men dessutom (och här kopplades ekonomi och status tydligast samman) tillät inte de ekonomiska villkor man levde under att man längre kunde upprätthålla en ståndsmässig livsstil (till vilket hörde exempelvis sådant som tillgång till lågavlönat tjänstefolk). Artiklarna illustrerades av tabeller över familjebudgetar som visade att utgifterna för att upprätthålla ett hem på nivå av rådande borgerliga ideal slutade på minus.

Men det slaget av kyliga kalkyler anfördes trots allt ännu med viss ambivalens, som en eftergift till den materialistiska tidsandan där allt måste mätas i pengar för att få något samhälleligt värde. Det väsentliga var ändå i sista hand det bidrag på det mer andliga planet som medelklassen historiskt upprätthållit och berikat – dess roll som kulturbärare. Det var staten och politikens likgiltiga och nedsättande inställning till detta bidrag som var det allvarligaste i de oförrätter man menade att medelklassen utsattes för. Den professionella medelklassens missnöje handlade på så sätt mer om en sociokulturell än en socioekonomisk reaktion.

Två lärdomar från denna debatt är särskilt intressanta i vårt sammanhang. Att tillhöra den professionella medelklassen hade under dessa skikts framväxt under 1900-talets tidigare del varit en relativt oproblematisak, något man tagit för givet och inte förhållit sig medvetet till. Det hade varit en del av samhällshierarkins naturliga ordning. Så var det inte längre på tröskeln till den socialdemokratiska välfärdsstaten. I en tid då de ekonomiska, kulturella och sociala gränsdragningarna gentemot arbetarklassen inte längre var lika tydliga, ömsesidigt erkända och legitimerade hade "medelklass" blivit något som måste artikuleras i relation till omgivningen – och särskilt då den nära omgivning som en hegemonisträvande arbetarklass utgjorde. Den tidiga 1950-talsdebatten om "rättvisa för medelklassen" var något av ett genombrott för en sådan artikulering – det var, kan man säga, medelklassens debut som självmedveten klass i vårt land.

För det andra är det instruktivt att bevittna den starkt moraliska tonen i denna artikulering av "klass". Hur mycket man än argumenterade om den rätta kvoten mellan investeringar och utdelningar i livslösneperspektiv var det uppenbart att detta med rättvisa för medelklassen handlade om något större: om en orättfärdig moralisk ordning i socialdemokratins välfärdssverige.

Orsi Husz knyter här an till en modern sociologisk klassiker, Luc Boltanski och Laurent Thévenots "On Justification – economies of worth" från 1991 ("Om rättfärdigande – värdeekonomier") som handlar om just detta: den stora betydelse det har i alla former av sociala konflikter, liksom i de ömtåliga tillstånd av konsensus som avlöser dem, med vilka argument som människor försvarar de hierarkier som råder, borde råda eller borde förändras.⁴⁰ Vi står inför vad som kanske skulle kunna kallas jämlikhetsdebattens negation: rättfärdigandet av skillnader.

---

40 Boltanski-Thévenot särskiljer sex olika sådana "värdeekonomier" – olika fält där olika strategier för rättfärdigande utspelar sig. Ett sådant fält är där man rör sig i nära relationer; ett annat i politiken, där man rör sig i medborgar- och samhällsnyttans perspektiv; ett tredje när det handlar om att berika sig i marknadskonkurrensen; ett fjärde när det handlar om att åstadkomma maximal effektivitet och prestation i arbetslivet; ett femte då det gäller att nå berömmelse och ära; det sjätte, slutligen, när det gäller att frigöra sin kreativitet. Var och en av dessa värdeekonomier har sin logik för vad som ska anses vara förtjänt och vad oförtjänt. Vad som är rättfärdigat i en kan framstå som orättfärdigt i en annan. Var och en söker stöd och vill ha bekräftelse på sin rätt från en överordnad nivå i samhället. I den kampen för erkännande formas en "rättfärdighetshierarki" i samhället som det periodvis råder konflikt om.

När en rad centrala borgerliga opinionsbildare efterlyste "rättvisa för medelklassen" handlade det i grunden om en sådan "värdeekonomisk" konflikt där man ville värna medelklassens ekonomiska och kulturella ställning med hänvisning till dess förtjänster, framförallt som bärare av kultur, intelligens och meritokrati. En moralisk argumentation vävdes här samman med en ekonomisk på ett sätt som illustrerar omöjligheten att särskilja ekonomin från sådant som status och livsstil. En mer nutida spegling av det tidiga 50-talets sammanvävning av ekonomi och status förekom ännu under 90-talets lönepolitiska diskussioner, där man menade att en tydlig löneskillnad mellan arbetare och tjänstemän måste upprätthållas för att säkra ett nödvändigt respektavstånd dem emellan i arbetslivet.

Det finns anledning att ta sådana begrepp som "värdeekonomier" och "respektavstånd" med oss, inte minst i en diskussion om horisontell jämlikhet.

Den medelklassens identitetskris som vi möter i denna tillbakablick till tidig efterkrigstid ter sig fjärran från nutida stämningsläge i motsvarande sociala skikt. I dag är det andra företeelser som står i centrum här, och måltavlan är mindre politiken och kulturen och mer en alltmer osäker position i arbetslivet och på arbetsmarknaden. För tioålet år sedan lade TCO fram en rapport med den signifikanta titeln "Kompetent, lojal och otrygg" där man visade att strukturomvandlingen på ett helt annat sätt än förr pressade de breda tjänstemannagrupperna i form av både arbetslöshet, personalnedskärningar och omorganisationer på arbetsplatsen.⁴¹ Det finns anledning att anta att denna osäkerhet i arbetslivet kommer att öka under inflytande av automationens utveckling, som i framtiden troligen kommer att påverka traditionella medelklassjobb mer.⁴²

---

41 Andelen som hade egen erfarenhet av arbetslöshet hade ökat från 12 till 24 procent, på mellan-nivå från 8 till 16 procent och bland de högre tjänstemännen från 6 till 12 procent. 31 procent hade under 2004–2005 upplevt sin anställningstrygghet hotad, vilket ska jämföras med 26,5 procent bland arbetarna. 50,7 procent hade under samma tid fått sin arbetssituation påverkad av omorganisationer, jämfört med 34,9 procent bland arbetarna.

42 Se exempelvis Brynjolfsson-McAfee: Den moderna maskinåldern – arbete, utveckling och välstånd i en tid av lysande teknologi (Daidalos 2015).

4.3 Småborgerskapets uppror – den franska poujadismen

Orsi Huszys undersökning om medelklasskulturen i brytningsskedet efter kriget handlar om tjänstemän i offentlig och privat tjänst, den så kallade "professionella klassen". Men till medelklassen brukar vi ju också räkna en annan befolkningskategori: småföretagare, småhandlare och hantverkare – den klassiska "småborgerligheten". Deras villkor och attityder avviker avsevärt från tjänstemannaklassens. Deras identitets- och existenskris i det kapitalistiska samhället har äldre rötter och en lång kontinuitet in i våra dagar. Ur denna kris har därför formats en utpräglad kulturell och politisk attityd som varit en del av vårt politiska landskap under lång tid. Denna attityd har fått nytt liv i dagens högerpopulistiska strömningar. Det handlar delvis om skikt med stor beröringsyta till delar av arbetarklassen, varför dess fysionomi är nära besläktad med högerströmningar där.

Under 1930-talets krisår sökte socialdemokratin framgångsrikt bredda sin sociala bas genom att knyta an till bönderna, vilket underminerade marken för antidemokratiska högerreaktioner i småborgerligheten. Men efter kriget vände man sig i stället till tjänstemännen, samtidigt som man förde en politik som mycket kraftfullt knöt an till storföretagsamhetens intressen i form av olika åtgärder som drev på strukturomvandlingen. Det var en politik som satte småföretagare, småhandlare och hantverkare under hård anpassningspress, inte bara ekonomiskt utan också kulturellt – i deras sätt att leva och deras ideal av oberoende. I Sverige förhindrade emellertid den stigande levnadsstandarden, de utbyggda trygghetssystemen och den politiska konsensus som rådde kring moderniseringspolitiken, ett samförstånd som inkluderade också bonde- och småföretagsintressenas politiska företrädare, att motståndet tog sig några betydande öppna politiska uttryck. Det betyder inte att det inte fanns där, som en underström av gnagande missnöje och förakt för såväl bolagshöger som smysocialister och pissliberaler.

I andra länder var det emellertid annorlunda. Där bröt småborgerlighetens missnöje ut i öppen revolt. Något av idealtyp för denna form av högerpopulism är den franska så kallade poujadiströrelsen.

Pierre Poujade ägde en liten bok- och pappershandel i Paris efter kriget. 1953 hindrade han handgripligt några statliga skatteinspektörer att kontrollera räkenskaperna i en grannbutik. Det blev startpunkten

för en nationell proteströrelse under namnet L'union de défense commerçants et artisans – ”Fronten för handlares och hantverkares försvar”, UDCA. Bara några år senare räknade den en halv miljon anhängare och 1956 fick den 56 platser i nationalförsamlingen. Framgångarna blev dock kortvariga och rörelsen upplöstes i samband med de Gaulles återkomst i den femte republiken.

UDCA var en rörelse som på det mer konkreta planet handlade om ekonomiska villkor – skattetryck, priskontroller och industriell stordrift. Men liksom i det tjänstemannamissnöje vi var inne på ovan handlade det minst lika mycket om livsformer, kultur och identitet. Det handlade om en sociokulturell reaktion. Rörelsen vände sig mot urbanisering och ”modernismen”, och hyllade den traditionella livsstilen på landsbygden. Den ville värna ”det genuint franska” mot tidens ”amerikanisering”. Nationalism och rasism gick i förening, såsom i rasande attacker mot premiärministern Mendès France, som under dessa år avvecklade det franska kolonialväldet i Indokina och som jude utpekades som ”bara till namnet fransk”.⁴³

Poujadismens särskilda hatobjekt var storstadens utbildade elit (som i Frankrike verkligen var elitistisk, ska man nog tillägga), och Poujade skröt om sin avsaknad av boklig bildning (han hade av ekonomiska skäl tvingats avbryta högre studier på 30-talet). Andra hatobjekt var den tjuvaktiga och omänskliga staten med alla dess regleringar och förordningar, och fackföreningarna med deras krav på avtalsreglerade förhållanden – allt sådant som inkräktade på och inskränkte den oberoende yrkesmannens och småhandlaren's möjligheter att leva sitt liv i fred. Just den starka betoningen av ”den lille mannens” oberoende var karaktäristiskt, och något som skiljer denna reaktion från den vi mött hos tjänstemännen.

Poujadismen hade som synes de flesta av den nutida högerpopulismens utmärkande drag, och det är ingen slump att Jean Marie Le Pen ledde dess ungdomsorganisation. Vad som lite grand försvinner i en traditionell presentation enligt ovan är rörelsens radikalism – eller kanske man snarare ska säga dess rabulism. Retoriken var så långt man kan komma från den verserade samhällskritik vi mötte i den svenska de-

---

⁴³ Poujade hade ett dunkelt politiskt förflutet under mellankrigstiden som anhängare av det franska extremhögerpartiet Parti populaire français och senare i nazisternas franska lydregering i Vichy.

batten om tjänstemännens deklassering. Poujade kallade parlamentet "den största bordellen i Paris" och dess ledamöter "politiska pederaster". Ingenting var heligt när det gällde att klä av och genomskåda eliten och dess privilegier, att markera maximalt avstånd till Makten i samhället och manifesterade det egna folkets fundamentala utanförskap och främlingskap i förhållande till denna makt.

Motsvarande stämningar förblev huvudsakligen underjordiska i Sverige (medan de fick visst genomslag i Glistrups danska och Anders Langes norska populistpartier). Men det finns omedelbara andliga band mellan dagens högerpopulism och den politiska och kulturella fysionomi vi möter hos poujadismen. Kanske dessa band är tydligast i den del av högerpopulismens sociala bas som finns i arbetarklassen, inte minst då i manuella yrkesarbeten som har rötter i hantverk och kopplingar till småföretagsamhet. Åt detta tema ska vi emellertid ägna ett eget kapitel.

5. Arbetarkonservatismen i det nya klassamhället

ÄVEN OM STÖDET för högerpopulismen finns brett i befolkningen, och gör inbrytningar i fler grupper när stödet för partierna generellt växer, är dessa partier vanligen överrepresenterade bland arbetare eller lågutbildade. Av SDs väljare i 2014 års val var ungefär en tredjedel medlemmar i ett LO-förbund. SD-väljarna utgör en femtedel av LO-förbundens medlemmar. Från LO-ledningens sida har man utpekat insatser mot högerpopulismen i de egna leden som något av en politisk huvudfråga inför 2018 års val. "Det är det viktigaste vi har framför oss", förklarar LOs ordförande Karl-Petter Thorwaldsson.⁴⁴

Det må därför vara anledning att i ett särskilt avsnitt fördjupa sig i de politiska strömningarna i LO-kollektivet. Den strömkantring åt höger i arbetarrörelsens traditionella väljarbas vi bevitnat under senare år handlar dessutom egentligen om en större fråga än väljarstödet för SD. Också till Moderaterna skedde ju en viss överströmning av LO-väljare under Reinfeldt-epoken.

Dramatiken i detta framgår i kontrasten mot hur klassamhällets dynamik tecknats i den socialistiska ideologiska traditionen.

5.1 Exkurs: "Från intet allt vi vilja bli"

Så heter det ju i sången.

Det finns en bokstavlig sanning i detta om man går tillbaka till arbetarklassens barndom, nämligen om man ser till hur människors sociala ställning artikulerades i den tidens sociala matris. Där tecknades en bild av en uppdelning mellan aristokrati och bönder/småborgare/hantverkare med en växande borgarklass däremellan, vars självuppfattning var att inta en position över klasserna, som bärare av Framsteg och Utveckling. I den bilden befann sig den växande massan av löneslavar på land och i stad utanför kartan, något som tedde sig hotfullt och farligt. Den unga arbetarklassen var en anomali, en icke-klass, ett "intet" som fick sam-

---

⁴⁴ Arbetet nr 28, sept 2017 – under förstasidesrubriken "Arbetarrörelsens största utmaning".

hällsvetare och opinionsbildare att bekymrat rynka pannan: vad var nu detta för slags människor? Var hör de hemma? Vad kunde de ta sig till?

Arbetarnas identitet som klass formades i denna situation av parallella men samverkande krafter. Å ena sidan uppifrån, i den gryende samhällsvetenskapens försök att förstå de nya sociala förhållandena i industrisamhället. Å andra sidan förstås i arbetarklassens egna strävanden att orientera sig och förbättra sin ställning – att från ”intet” bli till ”något”.

Arbetsförfattaren Rudolf Värnlund har givit ett slående uttryck för hur dessa perspektiv flöt samman i några 20-talstexter om arbetarlitteraturens betydelse:⁴⁵

*”Betrakta proletariatets förhållande i slutet av förra seklet! Allt var olik
borgarklassens; bostadsförhållanden, familjeförhållanden, arbetsförhållanden,
sedligheten, moralen, undervisningen, barnens ställning till varandra,
könens ställning till varandra, sin egen framtid och sitt eget förflutna,
i allt syntes skillnaden mot det förgångna /.../ Proletariatet har genom sina
existensförhållanden redan i andra generationen blivit en alldeles ny art!”*

Den moderne arbetaren ”är början och slutet, alltså har han rätt och makt till allting, och glimtvis, förvirrat, men expressivt som i en feberdröm skönjer han sin förmåga att slå sönder, att ’smälta ner’ allt gammalt, alla skrankor, lagar, fördomar etcetera och börja en ny värld såsom den bör börja, nämligen med honom själv”.

De socialistiska teorierna och den sociala rörelse de formade erbjöd sitt svar, inte bara på frågan om arbetarens sociala identitet utan också på den ”nya värld” den skulle komma att förverkliga. En suggestiv historiefilosofi proklamerade arbetarklassen som bärare av framtiden – som den kapitalistiska utvecklingens presumtiva ”vinnare”, som det numera heter. Under den flaggen formades en rad stolta och självmedvetna särartsmarkeringar: vi fick inte bara en arbetarrörelse utan också en arbetarlitteratur, en arbetarbildning, en arbetarkultur – och småningom rentav en arbetarregering. Ingen socialgrupp i samhället fick sin särskilda sociala tillhörighet så starkt markerad, inga sociala grupper artikulerades som klass såsom arbetarna. Visserligen var det nog bara hos en minoritet som

---

⁴⁵ Mellan tvenne världar – Rudolf Värnlund i kulturdebatten, en artikelsamling utgiven 1964 i urval av Ester och Holger Värnlund.

denna artikulation omfattades i dess helhet, men utan tvivel färgade den av sig i bredare skikt. I den meningen kan man säga att arbetarklassen gick från att ha varit ett intet till att bli ett något – en brett omfattad social identitet med ett stänk av självkänsla och stolthet, som gav det rådande klassförtrycket en viss kulturell kompensation.

Artikulationen av klass å arbetarnas vägnar förstärktes genom studierna av arbetarnas ställning i samhällsvetenskapen, där den blev mönsterbildande för hur hela klassbegreppet formades. I samhällsdebatten återspeglades detta på ett säreget sätt. Att tala om "klass" blev där nästan synonymt med att tala om arbetarklassen (eller om andra samhällsskiktets förhållande till den, skikt som genomgående gavs en mer diffus klasstillhörighet). Ett slående uttryck för detta är då det särskilt under efterkrigstiden blev allt vanligare i borgerlig opinionsbildning (med en del ekon i en socialdemokrati "på väg") att hävda att vi inte längre levde i ett klassamhälle. För att ta hem det argumentet räckte det att hävda att det inte längre fanns någon arbetarklass. Ingen arbetarklass – inget klassamhälle, så stark var klassbegreppets koppling till arbetarklassen. Budskapet bottnade givetvis i den innebörd och roll som givits arbetarklassen i den socialistiska rörelsen – som kapitalismens och borgerskapets dödgrävare. Ingen arbetarklass – inget klassamhälle – inget socialistiskt hot, så lyder denna ännu levande logik.

Från vänster bemötte man förstås det budskapet med en välunderbyggd argumentation för att det visst fanns en arbetarklass, om än dess sammansättning och former förändrats.⁴⁶ Men i denna argumentation saknades ofta en fördjupad diskussion om vari dessa förändringar bestod, och framförallt hur de skulle påverka de sociala konflikterna och de politiska strömningarna i samhället. Istället tenderade vänsterns motargumentation mot den förmenta klasslösheten att utmynna i påståendet att "allt är som förr".

Det är en del av bakgrunden till att det väckte viss förvirring när kapitalismens kriser ledde till att en betydande del av arbetarklassen rörde sig åt höger, samtidigt som vänsterkrafterna uppvisade tydliga problem med att mobilisera sin traditionella sociala bas.⁴⁷

---

46 Se exempelvis Göran Greiders bok "Arbetarklassens återkomst", Bonniers 1998.

47 Samtidens vänsterrörelser i opinionen som de exempelvis tagit sig uttryck i stödet för Corbyn i Storbritannien, Melenchon i Frankrike eller Podemos i Spanien har framförallt hämtat sitt stöd bland den utbildade ungdomen i storstäderna, oftast med medelklassbakgrund.

5.2 Heterogenisering och social identitet

Bilden av den kapitalistiska samhällsutvecklingen som präglad av en allt större och mer homogen arbetarklass har varit helt grundläggande för arbetarrörelsens historiska självuppfattning under hela 1900-talet.⁴⁸ Detta inte bara eller främst ideologiskt, genom den känsla av att dela ett gemensamt öde den frammanade, utan också som materiell maktresurs. De alltmer likartade levnadsförhållandena, de ökade ömsesidiga beroendeförhållandena och de utvidgade kommunikationsmöjligheterna skulle bädda för en allt bredare solidaritet och växande kapacitet till kollektiv organisering och maktmobilisering – en ökad förmåga till gemensam kamp i arbetarklassen som saknats hos forna tiders förtryckta klasser.

Förvisso kan man betrakta mycket av 1900-talets historia i vår del av världen som en bekräftelse av den spådomen. Den fortsätter att bekräftas i så måtto att lönearbetarpositionen blir mer och mer utbredd. I global skala sprider den sig i dag i ett tempo som aldrig förr. Vi lever i lönearbetets epok. Lönearbetarens beroende av en industriell arbetsfördelning, av en kapitalistisk arbetsmarknad och av sin plats i arbetsorganisationernas hierarkier har blivit ett gemensamt öde för hundratals miljoner människor världen över.

Mera diskutabelt är marxismens påstående om ökad homogenitet, sammanhållning och kampkapacitet som den historiska tendensen i denna globala arbetarklass. Åtminstone i det senmoderna kapitalistiska samhälle vi lever i har lönearbetets homogeniseringsprocess tvärtom avbrutits och vänts i sin motsats. Här lever vi i en period av heterogenisering av arbetarklassen, åtminstone jämfört med hur den såg ut vid 1900-talets mitt.⁴⁹ Den tidens arbetarklass förefaller i dag att falla isär,

---

48 Den ortodoxa marxismens bild av klassamhällets utveckling har emellertid inte varit oomstridd. Redan i revisionismstriden vid förra sekelskiftet ifrågasattes den av Eduard Bernstein i dennes bok "Socialismens förutsättningar och socialdemokratiens uppgifter". Det var emellertid inte homogeniseringen av arbetarklassen Bernstein ifrågasatte, utan påståendet att "mellanklasserna" mellan proletariat och bourgeoisie skulle försvinna.

49 Det finns i och för sig utan tvivel starka tendenser att överskatta homogeniteten i arbetarklassen under 1900-talets första hälft då industrialismen, med dess rörelse från land till stad och utslagningen av olika former av småproduktion och hantverk, ännu var outvecklad. Det är slående att företrädare för arbetarrörelsen ännu under mellankrigstiden talar om "storindustrins samhälle" som något som hörde framtiden till, exempelvis i Wigfors förutsägelser om hur "specialarbetaren" skulle avlösas av "totalarbetaren". Det var först efter andra världskriget som den homogeniseringsprocess som Marx förutspått slog igenom i full skala (förstås med undantag från hans spådom om att "lönen skulle tryckas ned på samma låga nivå").

och förlorar alltmer sin karaktär av tydligt urskiljbar aktör i det sociala konfliktpanoramat – både i egna ögon och i samhällets blick.

Även inom vänstern möter man numera en viss tvekan att över huvud taget använda begreppet arbetarklass. Det beror inte så mycket på inflytandet från borgerliga ideologer som i ovan anförd anda vill skyla över klassamhället. Problemet är att begreppet ger felaktiga associationer. Det uppfattas syfta på huvudsakligen manliga anställda inom industri-, byggnads- och transportverksamheter. Detta är ju grupper som minskat kraftigt sedan 1970-talet, parallellt med den massiva utbyggnaden av framförallt offentlig men småningom också privat service. Begreppet arbetarklass förefaller därför exkludera stora grupper i samhället som man med rätta tycker ”hör hit”. Ett vanligt sätt att undkomma ett missvisande och föråldrat sätt att tala om arbetarklass är att i stället tala om LO-kollektivet. Men det är en organisationstillhörighet, en plats i en institutionell ordning, inte någon samhällsklass i traditionell mening.

Frågan blir: är arbetarklassen längre ett ”kollektiv” i den meningen som man talat om den i den socialistiska idétraditionen, med begreppets kopplingar till solidaritet och förmåga att forma en samlad politisk kraft i samhället? Har användningen av begreppet arbetarklass förvandlats till ett sätt att söka frammana en social identitet knuten till ett förflutet samhälle, ett slags terminologisk nostalgi?

Vad vi bevittnat sedan ett halvsekel är en rad processer som gjort människors sociala tillhörighet mer blandad och påverkad av motsägelsefulla krafter. För det första, och kanske viktigast, har det skett en långtgående feminisering av arbetarklassen, tydligt avläsbar i könsfördelningen bland LOs medlemmar. Kön och klass brottas i arbetarrörelsen. För det andra har de vågor av invandring som ägt rum sedan 1970-talet skapat en ökad etnisk mångfald. Etnicitet och klass brottas. För det tredje, och nära sammanhängande med det nämnda, arbetar en växande del av LO-medlemmarna i servicesektorer som vård, omsorg, handel, hotell- och restaurang, ofta isolerade på små arbetsplatser med stora svårigheter att kommunicera med sina likar, och starka beroendeförhållanden till arbetsgivaren. Även inom traditionella industriella sektorer har produktionsenheterna blivit mindre och mer uppsplittrade i spåren av entreprenadrelationer och outsourcing. För det fjärde har anställningsvillkoren i samma process blivit mer uppsplittrade genom ökad

andel deltids-, korttids- och bemanningsanställda. Vilka som egentligen tillhör "arbetskollektivet" på en arbetsplats har blivit svävande.

Detta är väl kända förändringar i LO-medlemmarnas villkor. Men även om de är tungt vägande för människors positionering i samhället ska man inte glömma bort en femte förändring, som har fått växande betydelse, nämligen en ökad differentiering vad gäller konsumtionsmönster och livsstil. Konsumtionssamhällets explosiva utveckling och dess alltmer raffinerade sätt att med hjälp av det svällande massmedieutbudet triggas människors begär, har fått en djupgående påverkan på människors sociala identitetsbildning.

Det finns i detta sammanhanget anledning att påminna om att den traditionella klassidentiteten bland arbetarna formades under en tid då de sociala konflikterna i betydande grad var en kamp för brödet. Åtminstone fram till 1960-talet satte en materiell knapphet stark prägel på livet i arbetarfamiljerna. Utan att förringa att sådan knapphet förekommer även i dag, har de grundläggande materiella villkoren tryggats på ett helt annat sätt för LO-kollektivet som helhet. I motsvarande mån har utrymmet vuxit för andra värden att ta en mer central plats i människors sociala universum. Klassidentiteten vävs samman med "postmateriella" markörer som sexuell läggning, livsstil, etnicitet, konsumtionsvanor, fritidsintressen och så vidare. Utbildningssamhällets utbyggnad och ökade differentiering har också stor betydelse, om inte annat så av det skälet att den breddat den värld av möjligheter som människor (med större eller mindre realism) överblickar – för egen del eller för sina barn. Också detta är en del av arbetarklassens heterogenisering (ur en annan synvinkel kan man tala om det i termer av ökad individualisering).

Detta är processer som inte bara påverkar LO-medlemmarna, utan i växande grad hela löntagarkollektivet: det är en heterogeniserings- och fragmenteringsprocess som sätter sin prägel på klassamhället som helhet.⁵⁰

---

50 En framstående analytiker av klassamhällets utveckling, den amerikanske sociologen Eric Olin Wright, talar i sammanhanget om att vi får en situation där allt fler människor påverkas av vad han kallar *contradictory locations* – motsägande positioner som föder motstridiga impulser vad gäller vilka man identifierar sig med och vilka man avgränsar sig mot. Han menar att detta främjar en nisch-solidaritet som tävlar med och ofta övertrumfar det slag av bredare klassolidaritet som omfamnats i den socialistiska idétraditionen. E O Wright: *Class Counts* (Cambridge University Press 1997), kap 2–3.

I början av 1950-talet gjordes en klassisk studie av människors upplevda sociala tillhörighet, den så kallade Katrineholmsundersökningen.⁵¹ På den tiden identifierade sig 57 procent av befolkningen som arbetarklass, 24 procent som medelklass och 1 procent som överklass (15 procent svarade "vet ej/ingen uppfattning"). En liknande, om än inte helt identisk enkätundersökning i samma ämne gjordes inom SOM-institutet 2008. Den visar radikalt annorlunda siffror: bara 24 procent identifierar sig nu som arbetarklass, hela 51 procent som medelklass, medan fortfarande bara 1 procent anger överklass (och andelen "vet ej" har ökat till 24 procent).⁵²

Det kanske är naturligt att många människors upplevelse av en mer flytande och motsägelsefull position i samhället i spåren av fragmentering och heterogenisering tar sig uttryck i en ökad identifikation med "medelklass". Det är ett tillräckligt diffust och inkluderande begrepp. Men man kan också tolka detta som uttryck för en identitetskris i delar av LO-kollektivet, en ökad osäkerhet om var man hör hemma i klass-samhället (som sådant har det sina paralleller med motsvarande identitetskris som vi i föregående avsnitt berättade om i medelklassen på tröskeln till det socialdemokratiska välfärdssamhället).

Tillhörighet och gemenskap är inte lika självklara som förr. Gamla källor till stolthet och självkänsla har börjat grumlas. Sådant påverkar särskilt människor i den "traditionella" arbetarklassen, och bland dem naturligt nog framförallt de lite äldre männen, med ytterligare särskild tonvikt utanför de stora städerna – den kategori inom LO-kollektivet som framförallt lägger sina röster på SD.

Omstöpningen av klassamhället och den fragmentering av de sociala relationerna den givit upphov till botten ytterst i socioekonomiska förändringar i det nuvarande skedet av kapitalismens utveckling. Frågan är varför detta i så stor utsträckning ger upphov till sociokulturella reaktioner? En viktig del av svaret finner vi om vi betänker hur 1900-talets växande, alltmer homogena arbetarklass kunde bära upp en känsla bland

---

51 Segerstedt och Lundquist: Människan i industrisamhället (SNS 1952)

52 Oskarsson-Bengtsson-Berggren (red): En fråga om klass, Liber/SOM-institutet 2012. Arbetarklassidentiteten i 2008 års undersökning är starkare bland dem över 45 år. Känslan av samhörighet med den klass man identifierar sig med är starkare bland kvinnor än bland män, och bland äldre mer än yngre.

stora grupper i samhället av att vara delaktig i ett gemensamt öde, som dessutom kunde ges en kraftfull politisk artikulation av en växande arbetarrörelse. Detta betydelsebärande samband mellan social position, social identitet och politisk orientering har i dag i betydande grad brutits.

5.3 Arbetarklassen i det meritokratiska medelklassamhället

Det är utan tvekan i de traditionella arbetargrupperna som verkningarna av omvandlingssamhället i form av ny teknik och globalisering hittills har slagit hårdast, en utveckling som inleddes redan under industrikrisen på 1970-talet. Det är i dessa grupper vi finner de tidigaste genomslagen för en ny internationell arbetsfördelning med global låglönekonkurrens, liksom för de nya kraven från ett växande utbildnings-samhälle, och på sina håll också för en hotande konkurrenssituation från invandrad arbetskraft. Därtill kommer försvagade offentliga service- och trygghetssystem sedan 90-talskrisen, något som alltid drabbar LO-grupperna hårdast.

I flera länder i västvärlden har globalisering och teknisk utveckling också givit upphov till stagnerande eller sjunkande reallöner. I Sverige har däremot reallöneutvecklingen varit historiskt positiv under snart tre decennier, åtminstone för dem som varit friska och haft jobb. Men detta har inte hindrat högerpopulismen att få fäste i arbetarklassen även här. Vi påminns återigen om att detta med hur människor reagerar på samhällsförändringar inte bara handlar om hur deras ekonomiska villkor påverkas i nuet. Det handlar om vilka förhoppningar och farhågor vi har inför framtiden, och det handlar sist men inte minst om kultur och status. Det finns ett slags deklassering som går utöver de omedelbara materiella villkoren; en upplevelse av att vara förödmjukad, försummad och negligerad av det omgivande samhället; en känsla av att befinna sig i otakt med samhällets rörelseriktning; en upplevelse av att vara försatt i en sämre position än man förtjänar.

I det perspektivet är det viktigt att analysera identitetskrisen i arbetarklassen i ljuset av de nya krav på arbetskraften som vuxit fram. Allt större delar av befolkningen präglas av villkor i arbetslivet som tidigare varit förbehållna medelklassen. Utbildning, betyg och andra meritokratiska sorteringsinstrument och formella urvalskriterier berör sålunda i dag mångdubbelt fler områden i arbetslivet än förr. Snart sagt var och

en måste regelbundet "uppdatera sitt cv". På så sätt får arbetslivet karaktären av en utvecklingsbana, en "karriär" (även om man egentligen hela tiden rör sig ungefär på samma nivåer i den sociala hierarkin) – en karriär där sådant som kulturellt kapital, flexibilitet och individuell företagsamhet spelar ökande roll.

Som vi var inne på i det inledande kapitlet har det skett en strukturell utveckling av arbetsmarknaden från "bulkmarknad" till "val- eller sökmarknad"⁵³ – från parti- till minuthandel, från en tid med blygsamma krav på vars och ens kvalifikationer till en tid då det ställs mer och mer specifika krav för mer och mer specifika jobb, krav som väger och mäter varje individs förutsättningar. Arbetsgivarna har under en längre tid blivit mer och mer nogräknade med vilka de anställer och på vilka villkor det sker, och de satsar mer och mer på rekrytering av redan anställda. Den pågående omställningen från en lång period av överskott på arbetskraft till arbetskraftsbrist må ändra en del på detta, men de alltmer förfinade kraven på arbetskraften har också sin rot i teknisk och organisatorisk utveckling av produktionen.

Vi har gått från en tid då vägen genom arbetslivet för arbetarklassen var tydligt markerad och flack i sin bana (med brukssamhällets enkelriktade snabbspår från skolan till fabriken som arketypiskt exempel) till ett virrvarr av trånga och krokiga stigar. Delar av arbetarklassen har gått från en tillvaro som "kollektivanställd" till något som mer liknar den individuella medelklasskarriären. Vi har fått ett samhälle med stark tonvikt vid formella utbildningsmeriter i kombination med ett arbetsliv där skriftligt eller numeriskt kodifierad kunskap gynnas på bekostnad av icke-kodifierad, tyst kunskap, och formella meriter på bekostnad av informella.

Det är ett samhälle med stark meritokratisk självbild. Meritokrati i dess principiella mening betyder att det ska vara verkliga prestationer och kunskaper, inte ärftliga privilegier eller ett charmigt och förtroendeingivande uppträdande, som ska ligga till grund för människors möjligheter i samhället. Det är ett ideal som det är svårt att invända

---

53 För sina analyser av sökmarknader och hur de skiljer sig från massmarknader fick Peter Diamond, Dale Mortensen och Christopher Pissarides Nobelpriset i ekonomi 2008. En presentation av teorierna finns i Ekonomisk debatt nr 8 2010.

mot.⁵⁴ Men i praktiken ställs meritokratin emellertid inför problemet hur dessa prestationer och kunskaper ska definieras och bli jämförbara mellan individer. För detta krävs ett batteri av tester, betyg och andra sorteringsinstrument med fokus på det mätbara och jämförbara, ett förhållande som påminner oss om att meritokrati inte bara handlar om att inkludera de "förtjänta" utan också att exkludera de "oförtjänta".

Att anpassa sig till det meritokratiska medelklasssamhällets måttstockar innebär för många med arbetarklassbakgrund att övervinna en gammal, djupt nedärvd motvilja mot att bli mätt och vägd uppifrån enligt mer eller mindre främmande mått. Följden blir en impuls att undvika platser där man utsätts för sådant, platser där man hela tiden hör en inre röst som säger "dom ser dig och du är fel". Då blir frestelsen stark att flytta sig någon annanstans där "dom" inte ser en, där man är "rätt", och investera sitt egenvärde där. I dag har sådana skyddade platser blivit alltmer utsatta för yttre tryck. Ju mer detta skyddade territorium upplevs som hotat, desto starkare blir impulsen att bygga in sig under ett ännu tjockare, skyddande betongtak.⁵⁵

Sammantaget tecknar detta en bild av hur delar av arbetarklassen i dag mer eller mindre motvilligt måste anpassa sig i en delvis främmande värld, medan medelklassen (till skillnad från den bild vi givit i föregående avsnitt från 1950- till 70-talen) kan känna sig mer och mer

---

54 Det finns emellertid anledning att påminna om att när sociologen och socialisten Michael Young etablerade begreppet meritokrati i boken "The Rise of the Meritocracy" från 1958 var det negativt laddat. Youngs bok var en dystopi som tecknade ett framtida samhälle där en ny klass av teknisk och administrativ personal lyckats etablera sig som en ny överklass, som reproducerade sig själv i kraft av avancerade former av betyg och tester som utslöt den övriga befolkningen (i en artikel i Guardian 2001 menade han att detta system var på väg att nå sin fulländning i Blairs Storbritannien). Å andra sidan har på senare år forskare hävdade att meritokratiska system är på väg att undermineras "ovanifrån" i stängda rikedomreservat som Djursholm. Där avlöses det av vad man kallar konsekрати, där sociala förbindelser, social förmåga och rent estetiska uppträdandevärden spelar större roll än betyg och examina för att avancera i samhället – se "Djurs-holm – Sveriges ledarsamhälle" (Atlantis 2015) av företagsekonomiprofessorn Mikael Holmqvist. Meritokratiska ideal blir då återigen den stridssignal mot orättvisa som de var när 1800-talets borgerlighet angrep adelns ståndsprivilegier.

55 Det slaget av reaktioner hade nog en viss betydelse för svårigheterna att förverkliga "det goda arbetet" (se Maths Isacson: "Arbetets organisering och ledning – historien om "Det goda arbetet" i band VI av Metalls förbundshistorik). Det fanns ofta en grupp anställda som var ovilliga att ställa upp på ambitionerna om arbetsutvidgning, rotation och ett livslångt lärande. Hela det emancipatoriska sammanhang som idéerna om det goda arbetet ingick i var främmande. För dem var den rådande arbetsgemenskapen det viktiga värdet, inte arbetet i sig som arena för självförverkligande och inflytande.

hemtam. Även om osäkerheten på arbetsmarknaden börjat bli kännbar även för dem efter millennieskiftet, har de kulturella förhållandena blivit mer och mer gynnsamma.

Det är i denna situation som en ny form av tillbakablickande konservatism breder ut sig i (främst manliga) delar av LO-kollektivet – en arbetarkonservatism.

Vi framhöll inledningsvis att vi bara befinner oss i inledningsskedet av ett stort skifte i kapitalismens utveckling. De sociala identiteterna är ännu trevande. Att det utvecklas en arbetarkonservatism som en del av denna identitetsbildning är inte hugget i sten. Klasssamhällets formering i dag är en flytande, påverkbar utveckling. Men då måste vi också förstå vilka faktorer som är verksamma, och det är i stor utsträckning faktorer på det sociokulturella området.

5.4 Exkurs: Kulturens bruks- och bytesvärde – skötsamhet eller egensinne?

Viktiga bidrag till att förstå de sociokulturella reaktionerna på dagens samhällsomvandling ges i den så kallade "kulturmarxistiska" forskningen som den utvecklades under 1970-talet. Inspirationen kom ursprungligen från en del historiska studier som utforskade klassrelationerna under kapitalismens barndom som kollisioner mellan olika kulturer och livsformer. I en rad verk breddades denna ansats sedermera till att också riktas mot det moderna samhällets förhållande mellan klass och kultur.⁵⁶

En av företrädarna för denna tradition av cultural studies, Beverly Skeggs, för ett resonemang om att kulturella karaktärsdrag i olika sociala skikt kan ha både ett bruksvärde och ett bytesvärde.⁵⁷ Bruksvärde har de genom att de genererar erkännande och status i relationerna till "de egna" i ens omedelbara sociala omgivning. Bytesvärde har de som kulturell valuta då man måste relatera till det omgivande samhället. Egenskaper som kan ge hög status i den egna sociala omgivningen kan

---

⁵⁶ Forskningstraditionen utvecklades tidigast i Storbritannien, med inspiration från författare som EP Thompson och Raymond Williams i slutet av 1950-talet. Sitt centrum fick den senare på universitetet i Birmingham, med Stuart Hall som centralgestalt i en forskningstradition som kallats "cultural studies".

⁵⁷ Beverly Skeggs: *Class, Self, Culture*. Routledge 2004

vara värdelösa när det gäller att positionera sig i samhället som helhet, och tvärtom. Om man som arbetare ska relatera till en borgerlig miljö går det inte att bete sig som "hemma", och omvänt: det man lärt sig genom att anpassa sig till den främmande miljön kan man inte ta med sig "hem". En viktig sociokulturell klyfta, och en viktig dimension av samhällets ojämlikhet, är mellan dem vars kulturella bytesvärde visavi samhället sammanfaller med bruksvärdet i den egna klassen, och dem där skillnaderna i stället är stora, där man hela tiden måste röra sig över ett stort avstånd mellan "hemma" och "borta". Som så många andra klassklyftor kan denna bara till fullo upplevas underifrån.

Skeggs talar om att det hela tiden pågår ett slags kulturell bytesprocess mellan olika sociala skikt, där de kulturella bytesvärdenas valutor skiftar i värde beroende på samhällsutvecklingen. Under decennierna efter andra världskriget fick fenomen knutna till arbetarkulturen ett ökat bytesvärde, något som föranledde människor i medelklassen att göra sig av med gamla borgerliga exklusivitetsvanor och tillägna sig en mer egalitär inställning. På senare tid har det varit tvärtom, arbetarkulturens bytesvärden har devalverats, medan medelklassens stigit på den kulturella börsen.

Skeggs är tydligt inspirerad av Bourdieus idéer om hur ekonomiskt, socialt, kulturellt och symboliskt kapital kämpar om inflytande och status i samhället. Men Bourdieu verkar utgå från att det handlar om en bytesprocess där människor hela tiden försöker flytta fram sina positioner. Skeggs menar i stället att det för stora grupper kan finnas incitament att i stället retirera ur denna strid, investera i det egna sociala/kulturella bruksvärdet och strunta i att försöka omsätta det i någon bytesprocess med omvärlden. Man håller på sig och sitt i den värld man lever i, helt enkelt. Detta är en utväg hon menar är vanlig i arbetarklassen. Hon har särskilt studerat respektabilitetskulturen bland arbetarkvinnor.⁵⁸ Männen är utsatta för ett hårdare anpassningstryck och deras tendenser att förskansa sig hellre än att anpassa sig tar sig därmed mer aggressiva och samtidigt defensiva former i medelklasssamhället.

"Cultural studies" var en del av ett större skifte av fokus i forskningen kring arbetarklassens historia. Förut hade den mest handlat om or-

---

58 Beverly Skeggs: *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*. Sage 1997.

ganisering och ideologiska konflikter eller om själva arbetsprocessens utveckling. Nu riktades mer uppmärksamhet mot kulturella förhållanden och konflikter. Härvidlag gjorde man upp med en traditionell "nedsippringssteori", där man tidigare på ett ganska oreflekterat sätt talat om att arbetarklassen under 1900-talets första hälft genomgått ett "förborgerligande" – det vill säga att värden och värderingar i borgerliga skikt "sipprade ner" genom de sociala lagren och började omfattas även av arbetarna (en tes som sedan ofta tolkades som det som grundlagt socialdemokratins dominans i arbetarrörelsen). Detta synsätt började emellertid mer och mer ifrågasättas allteftersom forskarna började närstudera hur vardag, livsstil, attityder och sociala vanor utvecklats i olika arbetarmiljöer.

Man upptäckte vad man skulle kunna kalla ett eget kulturbygge underifrån i arbetarmiljöerna. Långt ifrån att vara passiva mottagare av nedsipprande borgerliga kulturvärden förhöll man sig aktivt till dem, i en strävan att inta en mer eller mindre oberoende hållning av ömsom accepterande, ömsom kritiskt avvisande av de budskap det borgerliga samhället skickade ut.

Grovt sett kan man säga att detta kulturbygge kom att formas kring två olika förhållningssätt och livsstilar. Å ena sidan en "skötsamhetskultur" där man sökte en social och kulturell stabilitet i en osäker och utsatt tillvaro genom bildning, nykterhet och träget organisationsarbete. I detta låg också en mer eller mindre uttalad strävan efter att förbättra arbetarnas ställning i samhället som helhet. Med Gramscis begrepp: en strävan efter hegemoni. Å andra sidan en mer stökig, egensinnig och oregerlig inställning som var minst lika skeptisk, hånfull eller rent av fientlig mot "de skötsammas" strävanden som mot den borgerliga överhetens moralkakor: här kom det folk inte bara från borgerligheten utan också från arbetarleden och försökte lägga sig i hur man levde och vad man tyckte och tänkte. Särskilt betydelsefull för en sådan inställning var de osäkra förhållanden arbetarna levde under. Vilken mening var det att i en sådan tillvaro predika ordning, långsiktighet, flit och sparsamhet? Någon förändring av arbetarnas ställning som klass tror man inte på. Sådant, liksom alla andra former av hyckleri och skenhelighet som odlas i samhällets övervakning, gäller det att genomskåda. Vad vi möter är en självkänsla byggd på trotsig undersåtlighet och avståndsta-

gande – ett slags arbetarseparatism (Gramscis begrepp i sammanhanget är subalternitet, hegemonisträvandets motpol).⁵⁹

Dessa poler i arbetarkulturen – å ena sidan den skötsamme, å andra sidan den egensinnige subalternen – är förstås schabloner. I verkligheten trängdes nog ofta båda attityderna i de flestas bröst och bådadera samverkade i arbetarkulturens utveckling.⁶⁰ Man ska inte heller dra några schablonmässiga slutsatser vad gäller politiska åsikter. Det må så vara att ”de egensinniga” var skeptiska eller fientliga mot ”de skötsammans” strävanden att på ett disciplinerat sätt förverkliga ett bättre liv och ett bättre samhälle. Men detta stod inte i motsättning till ett slags vildvuxen arbetarradikalism där man med mer eller mindre ”opolitisk” rabulism öste galla över tronen, altaret och penningpåsen och det uppifrån kommande moraliserandet över hur man bör leva sitt liv – mot hela överhetssamhället och dess hyckleri och falskhet. Det ”politiska” i sammanhanget var att man misstänkte att också arbetarrörelsens fackliga och politiska företrädare hörde till samma överhet. Därför kunde denna attityd i en av socialdemokratin dominerad politisk miljö leda till att man röstade kommunistiskt.

Smått schablonmässig är också den bild av arbetarkulturens utveckling över tid som forskningen ofta landat i. Där sägs den egensinnige arbetaren gradvis ha givit vika för den skötsamme som kulturellt ideal, särskilt under efterkrigstiden då det fackliga organisationsarbetet fått allt bredare genomslag, samtidigt som välfärdssystemen skapat tryggare och mer överskådliga villkor på den förr så osäkra arbetsmarknaden.

Det är nog en sanning med modifikationer.

Det torde väl knappast vara någon facklig företrädare som inte har mött sådana avståndstagande attityder som ovan beskrivits från mer

---

59 Se Ronny Ambjörnsson: Den skötsamme arbetaren (Carlssons förlag 1988) och Björn Horgby: Egensinne och skötsamhet (Carlssons förlag 1993). En levande illustration till motsättningarna mellan egensinne och skötsamhet – och hur dessa båda tendenser kunde samsas i samma bröst, i samma bana genom livet, är J.A. Westbergs dagbok, utgiven under titeln Gråstensarbetaren, (Atlas 2000). Westlunds dagbok är en viktig utgångspunkt för Birgitta Skarin Frykmans diskussion i ämnet i uppsatsen Dryckenskap och disciplin i antologin Lönarbete och livsmönster, Arbets Museum 1989.

60 I samhällsvetenskapen talar man i sammanhanget om idealtyper, ett begrepp myntat av Max Weber. För att förstå en komplicerad verklighet och kunna analysera hur den förändras generaliserar man och renodlar vissa egenskaper hos de objekt man studerar för att få en tydlig och konturskarp bild att utgå ifrån. Verkligheten är alltid mer blandad och diffus.

eller mindre "egensinniga" medlemmar, särskilt inför konflikter eller omställningar på arbetsplatsen eller då nyheter om den ena eller andra politiska skandalen skakat arbetarrörelsen. En vardagsvis tillbakahållen vrede har fått sitt utlopp bland medlemmar som eljest sällan hör av sig i organiserade fackliga eller politiska sammanhang, men som nu får sina meningar om sakernas ruttna tillstånd där bekräftade. Det slaget av protester utgjorde kanske länge mera ett slags underströmmar som inte tog sig direkt politiska uttryck. Man betalade trots allt sin fackavgift och röstade till och med på sossarna. De fanns ju trots allt där på plats, på arbetsplatsen och i bostadsområdet, som ett slags närvarande auktoriteter att munhuggas med på en någorlunda jämställd basis. Och även om man kanske inte gjorde det av någon djupare övertygelse så stödde man dem likväl utifrån en upplevelse av att samhället trots allt "gick vår väg".

Så är det inte längre. Bilden är för väldigt många att samhället inte längre går "vår väg", och att "sossarna och facket" ingenting gör för att ändra detta förhållande. De närvarande auktoriteter från facket eller partiet som man förr kunde slipa ner sin ilska emot finns alltför ofta inte på plats längre, varken på arbetsplatsen eller i bostadsområdet. Det den egensinnige arbetaren redan för länge sedan annat verkar besannas dag för dag. Arbetarrörelsen är bara en ny överhet i vardande, och nu är verket fullbordat: eliten har fullständigt sammansmält till en enhet, som enhälligt predikar samma budskap om vad man borde tycka och tänka.

Och som förr: gentemot denna överhet gäller det att genomsåda och markera oberoende – exempelvis genom att lägga sin röst på Sverigedemokraterna.

5.5 Kulturkamp och klasskamp

I motståndet mot en ökad horisontell jämlikhet finns det förvisso inslag av snävt intressepolitiska försvarsreaktioner i delar, företrädesvis manliga sådana, av arbetarklassen. När man jämför sig med tidigare tillbakasatta grupper som förbättrar sin relativa position och går förbi på den sociala rännarbanan – kvinnor som med bättre utbildning får högre lön, eller invandrare som skaffar sig en finare bil – upplever man sig utsatt för en samhällelig orättvisa. Ingenting av det man lärt och vet av lång erfarenhet verkar längre duga i konkurrensen med människor som tar snabbspår i kraft av formella meriter. Men även i sådana sam-

manhang drivs de högerpopulistiska reaktionerna oftast mindre av de förändrade materiella villkoren än av en förlust av värdighet och status på det område där detta framförallt haft sin växtkraft: på jobbet, som arbetare, som "vi som byggde landet", som det en tid brukade heta i anonyma inslag på tidningarnas insändarsidor.

Arbetarkonservatismen liknar klassiska former av konservatism i det att den längtar tillbaka till ett förgånget samhälle och en förgången klassidentitet. Men samtidigt har den avgörande skillnader gentemot borgerlig konservatism, som hyllar traditionella ståndshierarkier – kronan, altaret och penningpåsen i mer eller mindre moderniserad form. Den borgerliga konservatismen bekämpar en omfördelande välfärds politik och håller på "respektavståndet" mellan hög och låg på alla områden i det sociala livet, medan arbetarkonservatismens företrädare i den vertikala jämlikhetsdimensionen kan vara minst lika radikala som en socialist, och gentemot uttryck av klasshögfärd i överhetssamhället minst lika rabulistiska. Också arbetare som stödjer de högerpopulistiska partierna vill i allmänhet värna välfärdssystemen, ett förhållande som gjort att en del högerpopulistiska partier såsom Nationella Fronten i Frankrike för att värva arbetarröster sett sig nödsakade att bedriva närmast överbudspolitik på välfärdsområdet (för de "äkta" fransmännen, vill säga). Detsamma gäller de högerpopulistiska partierna i östeuropeiska länder, exempelvis Polen.

Arbetarkonservatismen tar sig i stället först och främst uttryck som en kulturell och moralisk reaktion, med fokus på försvar av traditionella värderingar och livsstilsfrågor, vare sig det handlar om sexualitet, familje- eller auktoritetsideal. I motsvarande mån väcker olika uttryck för frihetlig individualism, "alternativa" livsformer och kulturell radikalism avsky. Intoleransen på sådana områden betyder också att stödet för medborgerliga fri- och rättigheter blir svagt.

Att sådana reaktionsmönster är en realitet i arbetarklassen i ett flertal länder i dag har bland annat sociologen Stefan Svallfors visat.⁶¹ Han

---

61 Stefan Svallfors, *Klasssamhällets kollektiva medvetande*, Borea förlag 2004. I en omfattande jämförande analys av värderingsmönster inom olika samhällsklasser i Sverige, USA, Tyskland och Storbritannien konstaterar han att arbetarklassens radikalism i fördelningspolitiska frågor består. Men i ett antal moral- och värderingsfrågor (familjemönster, sexualitet, etnicitet, livsstil, brott och straff och medborgerliga friheter och rättigheter) intar arbetare en mer konservativ hållning jämfört med medelklassen. Man lägger över huvud taget större vikt vid och värde i att vara "normal", icke-avvikande.

hänvisar i sammanhanget till en klassisk artikel i ämnet av den amerikanske sociologen Seymour Lipset. Denne pekade ut tre orsaksfaktorer bakom arbetarkonservatismen, som ju varit mer utpräglad i USA än här: en jämfört med medelklassen otryggare social ställning, lägre politisk och kulturell integration i samhället och mer auktoritär uppfostran. I den följande diskussionen i USA framhöll forskare andra faktorer som låg utbildning och ett hårt styrt, rutiniserat och innehållsligt utarmat arbete. Andra debattörer utgick från skillnader när det gäller hur självkänslan byggs upp i olika samhällsklasser. I medelklassen är den framförallt en funktion av socioekonomisk framgång, att man kommer sig upp och gör "karriär". Eftersom den vägen är mer stängd i arbetarklassen, måste man där basera sitt egenvärde på förmågan att leva ett disciplinerat och ansvarsfullt liv i den sociala position där man befinner sig. Allt detta samverkar för att minska toleransen mot avvikare, minoriteter och människor som bryter normer och etablerade livsstilar. Sådant tenderar att upplevas som hotfullt i förhållande till den bräckliga trygghet man har, något som skapar ett starkt behov av gränssättning mot det främmande.

Den bräckliga tryggheten i en inlåst social position framstår som något av en nyckel i sammanhanget. Det kanske mest fundamentala sätt varpå klasstillhörighet påverkar människors skilda livsvillkor rör vilka risker vi är utsatta för och vilka resurser vi förfogar över för att handskas med dessa risker. Villkoren för människor i LO-kollektivet utmärks generellt sett av att de befinner sig i en mer utsatt marknadsposition och i sitt arbete i större grad styrs av order och föreskrifter uppifrån, med snävt utrymme för att bestämma över hur arbetet bedrivs. Allt detta påverkar på ett avgörande sätt kapaciteten att handskas med sociala risker. Den begränsade självbestämmanderätten i arbetet ökar utsattheten på arbetsmarknaden i en ond cirkel. Ju mer ens utvecklingsmöjligheter är begränsade i ens arbete, desto mer begränsade är ens möjligheter att byta en dålig arbetssituation mot en bättre. Och desto lättare utvecklar man rigida och snäva föreställningar kring hur man kan och bör leva.

Allt detta må låta intuitivt sant, men sådana har ju arbetarklassens villkor alltid varit. Varför har det fått till följd att arbetarkonservatismen stärkts under senare år?

Den traditionella nationalekonomiska uppfattningen är att det som framförallt driver människor är strävan att maximera sin egen nytta.

Mot detta har en mängd forskning under senare år hävdad att en betydligt mer kraftfull drivkraft för människors agerande är riskaversion.⁶² Så torde särskilt vara fallet i tider eller tillstånd av osäkerhet i ordets knightianska mening, det vill säga där vinster och förluster av en händelseutveckling är fundamentalt okalkylerbara. Så ser det ut på stora delar av arbetsmarknaden i dag.

Ett sätt att koda samhällets ojämlikheter är i termer av vilken riskkategori olika grupper tillhör. Ytterst beror detta förstas på deras marknadsstyrka och hur den förändras av den rådande samhällsutvecklingen. Men denna påverkan "silas" genom det samhällseliga systemet för riskreducering och riskutjämning – sådant som handlar om välfärdssystem, arbetsrätt och förhandlingsstyrka på arbetsmarknaden och på arbetsplatsen. På så sätt kan man säga att människors "klasstillhörighet", i meningen vilken riskkategori man tillhör, under välfärdskapitalismen till betydande del blivit politiskt bestämd. Särskilt i de nordiska modellerna har vi byggt upp ett riskhanteringssystem som minskar de ekonomiska men samtidigt ökat de politiska riskmomenten för människorna. Tilltron till det politiska systemets förmåga blir därmed en central faktor i människors riskanalys.

Vad som hänt under de senaste decennierna är att de sociala och ekonomiska risknivåerna i de utvecklade kapitalistiska länderna ökat utan att systemet för riskhantering svarat upp mot de utmaningar detta ställt människor inför. Till följd av detta har de som tidigare kunnat fästa sin tillit till politiken (välfärdssystem, arbetsmarknads- och utbildningssystem, vård och omsorg) mer och mer hänvisats till sig själva, sin sociala förankring i familj och lokalsamhälle och privata försäkringar och besparingar. Spelet mellan hot och löften flyttas ner i ett trängre rum. Man skulle kunna tala om att det utvecklas ett slags "socialpsykologisk protektionism", där man sluter sig mot en hotfull omvärld och blickar misstänksamt åt sidorna. Samhället skiktas inte bara i vad olika grupper har i termer av ekonomiska resurser och social status, utan också i graden av socialt hot som de är utsatta för, hur olika känsliga de är för sådana hot och slutligen hur deras förutsättningar att möta dem ser ut – ideologiskt, politiskt och organisatoriskt.

---

62 Se exempelvis Daniel Kahneman: *Tänka, snabbt och långsamt*, Volante 2011.

Arbetarkonservatismerna växer ur LO-gruppernas försvagade ställning på samtliga dessa tre punkter, en verklighet som naturligtvis borde frammana en allvarlig självprövning för arbetarrörelsen.

Men dessa faktorer förtjänar att betraktas i ett bredare perspektiv. Det handlar i alla tre fallen om historiskt föränderliga förhållanden, och komplexiteten i dessa förhållanden låter antyda att detta med auktoritära och oflexibla attityder inte så enkelt kan lokaliseras till en bestämd klass eller grupp. Kanske det är mer fruktbart att förstå detta spektrum av socialt betingade värderingsmönster som produkter av att klassamhällets *samlade* motståndskraft mot sociala påfrestningar försvagats, med därav följande destruktiva politiska reaktioner. Att högerpopulismen vinner stöd i hela befolkningen är ett uttryck för detta.

* * *

Välfärdssystem, arbetsmarknads- och utbildningssystem, vård och omsorg – det är ju traditionella områden för arbetarrörelsens reformpolitik och fackliga kamp. Man kan inte bortse från att de försvagade socialdemokratiska positionerna på dessa kampfronter aktiverat en konservatism som tidigare fört en mer undanskymd tillvaro som en latent kraft i delar av arbetarklassen.⁶³

Vi har inledningsvis i denna rapport talat om att de ekonomiska och politiska konflikterna i dag tenderar att i ökad utsträckning utkämpas som kulturkonflikter. Att de ökade påfrestningarna och utmaningarna mot LO-kollektivet bemötts med reaktioner av sociokulturell natur är en del av detta mönster. Att bekämpa högerpopulismens inflytande i arbetarklassen måste därför bli en kamp på två fronter, såväl en mer långsiktig reformstrategi som en kamp om människors tankar, rädslor, tillhörigheter och förhoppningar – en kulturkamp.

5.6 Kulturkamp och horisontell jämlikhet

Vi har tidigare varit inne på det förkastliga i tendensen att måla ut en motsatsställning mellan fördelnings- och värderingsfrågor, vilket ibland görs i vänsterdebatten. Det innebär en insnävning av socialismens karaktär av frihetsrörelse.

---

⁶³ Detta är en analys som, förutom i Svallfors bok, också görs i den norske journalisten Magnus Marsdals bok om det norska Framskrittspartiet frammarsch, Frp-koden (Celanders förlag 2007).

Ett inskränkt synsätt på dessa frågor kommer också ibland till uttryck i vänsterns historiesyn. Där har det blivit vanligt att teckna en bild av utvecklingen sedan 1980-talet som en enda stor högergång i nyliberalismens tecken, som drivit alla progressiva krafter på defensiven. Men detta är en endimensionell bild. Den är blind för de framsteg som gjorts under dessa decennier just när det gäller flera centrala frihetsfrågor, med fokus på den horisontella jämlikheten. I dessa avseenden har vi faktiskt ett progressivt arv att förvalta också från den ”nyliberalismens epok” vi har bakom oss.

Även om mycket arbete återstår, har stora segrar nåtts när det gäller den horisontella jämlikheten. Antirasismen har vunnit en hegemoni på djupet i samhället som den inte ägde för femtio år sedan. Oreflekterade koloniala förhållningssätt är i dag allmänt ifrågasatta. Patriarkaliska attityder och praktiker har drivits ner i källarvalven. Homofobin har blivit en extremistisk företeelse. Funktionsnedsattas rätt till ett värdigt liv har fått allmänt erkännande, ett uttryck för att humanistiska värderingar gjort inbrytningar på områden där de varit svaga, såsom synen på psykiska sjukdomar. Vaktslåendet kring personlig integritet och individuell frihet har stärkts. Exempelen kan flerfaldigas. När vi ser tillbaka på tanke- och handlingssätt som var vanliga därhän att de tillhörde normaliteten så sent som på 1960-talet, så ter de sig i dag främmande, motbudande, skamliga eller löjliga.

Ibland kan man tro att detta är en irreversibel utveckling bort från gamla fördomar som vi definitivt lämnat bakom oss.

Så är det inte. Det är en strid som har blossat upp på nytt på sistone, något som förstås gör det än mer tvivelaktigt att ställa fördelningsfrågor mot värderingsfrågor. Det är en strid som berör vad vi kallat jämlikhetens horisontella dimensioner. I väsentliga avseenden är det en kulturkamp som inte bara berör högerpopulismen i sig utan rymmer ett potentiellt än allvarligare hot, nämligen en allians mellan denna och den nyväckta nationalkonservatism som breder ut sig i Europas högerpartier.

6. Realitet och hyperrealitet i synen på samhället

I VERKET "SIMULACRES ET SIMULATION" myntade den franske sociologen och filosofen Jean Baudrillard begreppet "hyperrealitet".⁶⁴ Han menade att i det samhälle som moderniteten har frambringt – det "postmoderna" – så har verklighet, ursprunglighet och mening ersatts av symboler och tecken som är modeller eller simulationer av realiteten. I lager ovanpå den varseblivning vi får genom våra sinnesintryck och omedelbara erfarenheter förser oss informationsutbytet i samhället med en karta över världen som väsentligt vidgar synfältet utanför den personliga räckvidden, men samtidigt fjärrar oss från den verkliga topografin. Det är "hyperrealiteten".

Det är inte bara så, menade Baudrillard, att hyperrealiteten förvränger representationen av geografin som en kartas projektion alltid gör. Den innehåller därtill symboler och tecken som helt saknar existens i det verkliga, till exempel "jultomten" eller "mödomshinnan". Det kallar han "simulacres": sken. Det finns också fenomen som består av en blandning av realitet och representation, där det inte går att urskilja vad som är det ena och vad som är det andra, så kallad "simulation". Det senare präglar mycket av konsumtionssamhällets attribut; hur mycket av en Adidas- eller Nikeprodukt är en sko och hur mycket är metavärden som lovar en förhöjd livskänsla? Vad i hyperrealitetens Beyoncé eller Bob Dylan är verkliga personer och vad är myt och idolskap?

Baudrillard menar att i det postmoderna samhället har världen i våra medvetanden ersatts av en modell, där vi orienterar oss efter simulerade intryck. Man kan invända att det postmoderna i detta avseende kanske inte är så annorlunda än det förflutna, då vidskepelse och religiösa föreställningar bildade ett förvanskande filter mellan realiteten och människors uppfattning av den. 1600-talets häxprocesser där människor verkligen var övertygade om att offren stod i förbindelse med djävulen och besatt övernaturliga krafter är ett slående exempel. Skillnaden är att

---

64 Paris: Editions Galilee 1981.

detta förvanskande filter i dag understöds av ett oändligt mycket rikare och ständigt förnyat och förfinat utbud av bilder och berättelser som fullkomligt genomsyrar vår vardagliga tillvaro.

Baudrillard's civilisationskritik har också ett drag av elitism. Man kan se en parallell till Platons idé om de många vanliga människorna som får hålla till godo med att leva i skuggornas grotta där endast ett svagt återsken av det verkliga tränger ner (fast hos Baudrillard har idéerna och realia bytt plats).

Dock finns något träffande och viktigt i begreppet "hyperrealitet". Man kan koppla det till den kanadensiska filosofen och kommunikationsteoretikern Marshall McLuhan – mest känd för sentensen: "The medium is the message", "mediet är budskapet". McLuhan menade att det nya massmedielandskapets former präglar människor mer än dess skiftande och obeständiga innehåll. Det väsentliga med den nya tidens informationsflöde är inte vilka idéer och föreställningar vi får genom massmedia, utan att vår verklighetsuppfattning allt mer formas av massmedia och mindre av den egna erfarenheten.⁶⁵

Med hjälp av dessa två moderna filosofer kan vi förstå hur politiken har förändrats genom att dess arena har förskjutits från realiteten till hyperrealiteten. Den bild människor får genom massmedia väger ofta tyngre än den egna erfarenheten. Man "vet" att sjukvården är dålig, men "vi hade tur när vår dotter blev sjuk och fick en läkare som var bra".

6.1 Tillägnande av skilda hyperrealiteter

Med Internets sociala media och mångskiftande informationsflöde har massmediasamhället eller hyperrealiteten utvecklats på ett sätt som Baudrillard och McLuhan inte kunde förutse. Den polske sociologen Zygmunt Bauman har påpekat att den nationella medborgerligheten i vår tid tenderar att brytas upp i stammar (varav man kanske kan säga att en del är "hypernationalistiska").⁶⁶ Tillägnandet av skilda hyperrealiteter är en central del av detta. En sverigedemokrat rör sig bland likar på nätet och sorterar selektivt information på ett sätt som ger en bild av samhällets tillstånd vilken inte bara är tämligen opåverkad av den egna vardagliga livserfarenheten, utan också annorlunda än de bilder och fö-

65 Se till exempel McLuhan, *Media: människans utbyggnader*, Stockholm: PAN/Norstedt 1967.

66 *Postmodern etik*, Göteborg: Daidalos 1996.

reställningar som till exempel en socialdemokrat eller en centerpartist odlar genom sina informationsval och sin hyperrealitet genom nätet.

I kapitel två tog vi upp det paradoxala förhållandet att under den tjuugoårsperiod då Sverigedemokraterna har gått från ingenting till att omfatta kanske en femtedel av valmanskåren har samtidigt andelen immigrationskritiska i befolkningen minskat. Vi förklarade det med att människors prioriteringar har förändrats på så vis att för de immigrationskritiska har denna uppfattning fått större tyngd och kommit att överflygla andra delar av värderingspanoramat, som tidigare kanaliserade stöd åt andra partier. Ökad invandring är en förklaring, en annan att det med IKT-teknikens utveckling har uppstått arenor där likasinnade i interaktion kan artikulera uppfattningar om immigranter som tidigare enbart odlades i privatlivets trängre sfär, vilket får en konsoliderande och förstärkande effekt för åsikterna i fråga.

När dessa värderingar och deras bild av samhällsutvecklingen manifesteras kollektivt i alltmer organiserade former, tenderar de att få genomslag också i traditionella massmedia. I detta finns en erfarenhetsbaserad bakgrund till tankefiguren om en åsiktskorridor med gränser för "vad som får sägas" – och hur dessa gränser kan förskjutas.

I alla samhällen finns normer för vad som är allmänt accepterat och vad som drar mot det extrema och otillåtna: ingenstans är det politiskt korrekt att förorda kannibalism eller utsättande av spädbarn i skogen, för att ta några tillspetsade exempel. Men systematiska studier om massmediarapportering om invandring och etniska minoriteter visar att denna under lång tid, åtminstone sedan 1980-talet, präglats av problemfokusering och negativa gestaltningar – anmärkningsvärt nog parallellt med ett explicit tema att nyheterna inte talar klarspråk om invandringens negativa effekter.⁶⁷ Bilden av åsiktskorridoren och dess förändring i vårt land färgas således en hel del av Baudrillards simulationer. Ändå får man säga att gränserna för vad som offentligt kan artikuleras i gränslandet till rasism, fascism och nynazism utan att verka stigmatiserande har förskjutits – eller rättare sagt att opinionsbildningen har polariserats och splittrats upp så att vad som är politiskt korrekt i den ena stammen

---

67 Strömbäck, Andersson & Nedlund, Invandring i medierna, Delmi-rapport 2017:6. Rapporten granskar medierapporteringen om immigration och etniska minoriteter åren 2010–2015 samt innehåller en översikt av tidigare studier i ämnet.

(i Baumans mening) är över gränsen i den andra – och vice versa. Allt i ett tonläge som blir alltmer antagonistiskt och oförsonligt.

6.2 Bilden av arbetsmarknaden som exempel

I dessa rivaliserande hyperrealiteter får vandringsmyter och "fake news" fritt spelrum, kanske mer för att bekräfta de egna uppfattningarna än för att övertyga andra, samtidigt som stammarna är missionerande på ett sätt som liknar väckelserörelser. Ändå är det minoriteter som deltar aktivt i stammarnas kamp. Hotet mot demokratin är kanske inte så mycket de specifika simulationer av verkligheten som sprids av respektive läger, utan mer bilden av samhället som den färgas av de olika stammarnas gemensamma betoning – för att inte säga överbetoning – av negativa drag i utvecklingen. Till detta bidrar nyhetsmedias logik och dramaturgi att fokusera på problem och missförhållanden.

Resultatet blir en dystopisk övergripande hyperrealitet där pessimismen om samhället sprider sig, samtidigt som man klarar sig ganska hyfsat själv. Det är ett genomgående drag i SOM-undersökningarna: att synen på samhällets framtid är mer dyster än uppfattningen av de egna utsikterna.

Ett exempel på detta är bilden av arbetsmarknaden i offentligheten. De flesta är sannolikt av uppfattningen att den är ett stort problemområde med höga barriärer och utbrett utanförskap, och många tror antagligen att Sverige sticker ut negativt i internationell jämförelse. Men med nära sju av tio utrikesfödda och drygt åtta av tio inrikesfödda i sysselsättning (20–64 år) har Sverige högst andel av befolkningen i arbete i EU och ligger i toppskiktet i OECD-området.⁶⁸

Fakta hamnar på kollisionkurs med hyperrealitetens sken och simulationer. Ser vi till rena och oförfalskade rådata från SCBs yrkesregister framgår att av sammanlagt 4 051 300 anställda i Sverige år 2015 så var 618 800 utrikesfödda, eller 15 procent av totalen.⁶⁹ Samtidigt utgjorde de utrikesfödda 17 procent av befolkningen. Några yrken med särskilt hög andel utrikesfödda är städare (53 procent), hemtjänstpersonal (50 procent), buss- och spårvagnsförare (43 procent), maskinoperatörer (40 procent), slaktare och styckare (39 procent), och så vidare.

---

68 SCB AKU; Eurostat; OECD. Se även Nilsson & Nyström, Flyktingkrisen och den svenska modellen, Lund: Celanders 2016.

69 Yrkesregistret med yrkesstatistik 2015, SCB. Data kommer från Skatteverket.

Olika krafter med sinsemellan skiftande dagordningar driver opinionsbildning i samma riktning, att framhålla och understryka utrikesföddas utsatta ställning på arbetsmarknaden: arbetsgivarintressen argumenterar för sänkta ingångslöner, vänsterkeynesianer för en mer expansiv ekonomisk politik, andra vänsterkrafter vill sätta ljus på rasism och diskriminering av utrikesfödda, högerpopulister framställer immigranter som en stor kostnad för folkhushållet – och på toppen av denna korseld av tendentiöst färgade budskap finner massmedia större nyhetsvärde i missförhållanden än i allsidiga redogörelser för komplexa sakförhållanden.

Resultatet blir att alla i olika syften spikar på samma hyperrealitet med missvisande statistik, rapporter om enskilda människoöden vilka ges allmängiltig betydelse och rena vandringsmyter.

Exempel på missvisande statistik i sammanhanget är det ofta förekommande begreppet ”sysselsättningsgap” som mäter utrikesföddas sysselsättning i förhållande till inrikesföddas. Men att detta gap är större i Sverige än på andra håll beror inte på att utrikesfödda skulle ha en låg sysselsättningsgrad jämfört med andra länder, utan på att inrikesfödda ligger extremt högt. Ett annat exempel är att debattörer ofta hämtar data om utrikesföddas etableringstid och sysselsättningsgrad ur databasen Rams och inte från den officiella statistiken i SCBs arbetskraftsundersökningar, trots att det är väl känt bland sakkunniga att Rams systematiskt underskattar utrikesföddas sysselsättning.⁷⁰ Det cirkulerar även uppgifter ur en annan databas, Raks, från vilken man enbart räknar invandrare som haft en sammanhängande anställning i mer än ett år som sysselsatta. Inte sällan redovisas data för åldersgruppen 15–70 år, vilken i båda ändar överskrider yrkesaktiv ålder och genererar låga tal. Bland 1,7 miljoner utrikesfödda i landet sätts ständigt strålkastarljus på små grupper, till exempel 34 000 individer från Afghanistan, med särskilt låg sysselsättningsgrad, vilka får sätta bilden av immigranternas integration i Sverige.

Det är slående hur stark hyperrealiteten är, att bilden av immigranternas utanförskap är så fast förankrad i offentligheten – trots att var och en i vardagen ständigt stöter på utrikesfödda i arbete i butiken, i kol-

---

⁷⁰ Se till exempel avsnittet ”Statistikens tillförlitlighet” i *Integration – etablering på arbetsmarknaden*, SCB 2014.

lektivtrafiken, i sjukvården och i äldreomsorgen, för att nämna några exempel på sektorer med mycket hög andel invandrare. Den egna erfarenheten väger lätt i förhållande till medias sken och simulationer.

6.3 Knytta samman hyperrealiteten och realiteten

Det ställer arbetarrörelsen inför ett nytt och besvärligt läge. För att kunna åstadkomma verkliga förändringar av människors villkor måste fackliga strävanden och socialdemokratisk reformpolitik ta sin utgångspunkt i saklig och pragmatisk realism, så oförvillad som möjligt av sken och simulationer. Men för att vinna politisk kraft att åstadkomma samhällsförändringar måste dessa strävanden möta människor och vinna uppslutning där dessa befinner sig i den mångskiftande hyperrealiteten.

Detta nya läge speglas i den politiska kulturens förändring, där opinionsbildningens experter allt mer har tagit de sakkunnigas plats. Men det innebär att politiken allt mer förvandlas till en skuggboxning av signaler och symboler, medan samhällets och arbetslivets förändringar allt mer bestäms av marknadskrafters blinda framfart och maktresurser utanför offentlighetens ljus.

Uppgiften är, liksom under mellankrigstiden, att erövra politikens företräde som bestämmande för samhällsutvecklingen. Som Sheri Berman visat var det den socialdemokratiska arbetarrörelsens framgångar härvidlag som på 1930-talet stängde dörren för nazister och fascister i Norden.⁷¹ Men samhället ser annorlunda ut i dag. Hur realiteten och hyperrealiteten ska kunna knytas samman i en ny reformvåg för ökad jämlikhet och individuell frihet i en värld med öppnare gränser är en uppgift som i huvudsak ligger framför arbetarrörelsen.

Hyperrealitetens tilltagande makt över tankar och verklighetsuppfattning är sannolikt en viktig faktor för att reaktioner på samhällsutvecklingen tar sig sociokulturella former – och för högerpopulismens framgångar.

---

⁷¹ Berman, S., *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press 2006.

7. Den administrativt-byråkratiska statens legitimitetskris

EN CENTRAL DEL av högerpopulismens agitation handlar om hur landet styrs. Som vi tidigare varit inne på odlas föreställningar om en samhällsutveckling som gått överstyr, där ritningar för människors liv dras upp av ett elitistiskt etablissemang utifrån politiskt korrekta ideal vilka är främmande för vanligt folk och sunt förnuft. Men på samma gång som högerpopulismen underblåser bilden av en maktfullkomlig elit och ett underkuvat folk (som dock håller på att resa sig) uttrycks detta aldrig som en artikulerad kritik av den representativa demokratis institutioner.

Anledningen synes tvåfaldig. För det första innebär högerpopulismens ursprung i antidemokratiska kretsar – vit makt-miljöer och nynazism – att kritik av demokratin som styrelseskick blivit tabu när man vill vinna bredare uppslutning i allmänna val. Sverigedemokraterna präglas därmed av en spänning mellan ledningen, som investerar i demokratisk trovärdighet, och en medlemsbas som i enlighet med partiets syn på dagens samhälle inte hyser någon aktning för det demokratiska systemets resultat. Det är säkert inte alldeles enkelt att hantera. Å ena sidan driver det på toppstyrning och kontroll av den egna organisationen för att inte bilden utåt av demokratisk pålitlighet ska störas av frispråkiga andraplansfigurer, å andra sidan behöver ledningen återkommande försäkra sig om basens fortsatta förtroende för att ledningen inte genom inträde i demokratiska församlingar anpassats till det politiskt korrekta etablissemang.

Högerpopulismens ovilja att kritisera den representativa demokratin bör också ha en enkel grund i att valframgångar utgör dess enda realistiska väg till politisk makt. Så länge röstetalen ökar ifrågasätter man inte de allmänna valen och det politiska systemet. Men ska man förstå högerpopulismens framgångar i Europa och Nordamerika måste nog

sökljuset riktas mot hur den exploaterar en legitimitetskris för den representativa demokratin i de mogna ekonomierna i väst.⁷²

Innan vi griper oss an den frågan måste den hyfsas. Högerpopulismens berättelse om en elit som styr i motsättning till folkviljan brister i att det sällan finns någon enhetlig folklig opposition till makten. När politiska beslut konfronteras med opinionsbildning utanför politiska församlingar handlar det oftast om målkonflikter mellan olika medborgar- och samhällsintressen, inte om ett enkelriktat "folket mot eliten". I den fråga som varit mest potent för högerpopulismens frammarsch – flyktingpolitiken – har de styrande ställts mellan aktivistiska opinioner i olika riktningar: de som protesterar mot vad som uppfattas som en inhuman och alltför restriktiv asylpolitik, och de som menar att invandringen gått alldeles för långt. Vilka opinionsyttringar som utövat starkast tryck på beslutande församlingar har växlat med aktuella händelser och vilka frågor som stått på dagordningen i den offentliga debatten.

I motsats till dessa påpekanden har statsvetaren Peter Esaiasson hänvisat till att riksdagens ledamöter under senare decennier haft en mer positiv syn på immigration än den mest omfattade åsikten i opinionsmätningar.⁷³ Esaiasson menar att den representativa demokratin därmed har kommit i otakt med folkmeningen, och att en förklaring till högerpopulismens framgång är brist på demokratisk lyhördhet hos eliten. Men han tar inte hänsyn till att folkmeningen varken har varit eller är enhetlig. De styrande har konfronterats med en delad opinion, inte ett enat folk att tampas med.

Resonemangen haltar också i en jämförelse med Danmark, som Esaiasson hänvisar till som ett exempel på att en annan väg varit möjlig. Sant är att danska massmedia och etablerade politiska partier varit mer receptiva för invandringskritiska strömningar än fallet varit i Sverige.

---

72 Undersökningar från till exempel SOM-institutet visar att förtroendet för politiska församlingar i internationell jämförelse är ganska högt i Sverige och stigande sedan en svacka i samband med 90-talskrisen (men lägre för de politiska partierna). Gruppen med lågt förtroende skiljer ut sig och sammanfaller i hög grad med högerpopulismens väljarbas. Ett grundläggande problem med dessa intervjuundersökningar är att det är omöjligt att avgöra i vilken grad svaren uttrycker genuint förtroende eller speglar normer (det vill säga att människor uppger vad de uppfattar som "rätt" svar när de får frågan i en opinionsmätning, en norm som dessutom kan förändras över tid oberoende av hur det faktiska förtroendet utvecklas).

73 Peter Esaiasson, "Eliten satte den demokratiska lyhördheten på undantag", DN Debatt 2016-02-14.

Men det högerpopulistiska Dansk Folkeparti blev ändå, med en femtedel av rösterna, näst största parti i valet år 2015; en ställning som Sverigedemokraterna ser ut att närma sig i det svenska valet år 2018. Hårdare tag mot immigration och invandrare har således inte hejdat de danska högerpopulisternas framfart, snarare tvärtom. Det kastar tvivel över Esaiassons slutsats att om eliten varit mer lyhörd för invandrarkritiska opinioner så hade Sverigedemokraternas tillväxt begränsats.

Utan att förringa immigrationsfrågan som röstvinnare för högerpopulismen ligger misstanken nära att det finns ett missnöje med den representativa demokratin och dess makthavare som går djupare än denna enskilda fråga. Kanske är det ett sådant missnöje som ger underlag för populismens framgångsrika exploatering av invandringsfrågan, snarare än att det är den senare som ger upphov till misstroendet mot den politiska makten? Att Sverigedemokraterna har särskilt starkt stöd i södra och sydöstra Sverige, och att en förklaring som kan skönjas är lägre förtroende för den politiska makten (se kapitel 2), talar för det. Resonemanget får inte drivas för långt: det är naturligtvis en växelverkan. Men frågan är om inte otillfredsställelse med den representativa demokratin och en känsla av bristande delaktighet i landets styrelse hos delar av befolkningen kommer först, även om högerpopulismens företrädare inte driver detta explicit av omsorg om sin demokratiska legitimitet.

7.1 Två kritiker: Dich och Myrdal

Ingångar till en kritisk analys av hur den representativa demokratin har kommit att fungera gavs för några decennier sedan av två av den nordiska välfärdspolitikens arkitekter. Den danske socialdemokraten och nationalekonomen Jørgen Schneekloth Dich gav år 1973 ut boken *Den herskende klasse*.⁷⁴ Dich var då 72 år och boken ska nog läsas som ett politiskt testamente. Under 1930-talet hade han spelat en liknande roll i Danmark för grundläggandet av välfärdsstaten som Gunnar Myrdal i Sverige. Den senare gav år 1982 vid 84 års ålder ut boken *Hur styrs landet?*, vilken är det andra vittnesmål vi åberopar.⁷⁵

---

74 Jørgen S. Dich, *Den herskende klasse*, En kritisk analyse af social udbytning og midlerne imod den, København: Gyldendal, 1973.

75 Gunnar Myrdal, *Hur styrs landet?*, Stockholm: Rabén & Sjögren 1982.

Böckerna är olika till upplägning och innehåll. Myrdal har skrivit ett slags 'i stället för memoarer', där räkningen görs upp med antagonister från gångna stridigheter inom S-toppen, blandat med kritiska betraktelser av samhällsutvecklingen. Dichs bok är ett försök till en mer systematisk samhällsanalys. Ett gemensamt drag är emellertid vad de uppfattar som välfärdsstatens felutveckling i förhållande till ambitionerna hos de svenska och danska socialdemokraterna under mellankrigstiden.

Hos båda finns en mer eller mindre uttalad tanke att välfärdsinstitutionernas utveckling inte bara kan analyseras och värderas med utgångspunkt i deras syfte *ex ante*; hur systemen hanteras *ex post* måste också vägas in – och detta återverkar på hur välfärdsstaten och demokratin fungerar. Båda förfasas av vad de beskriver som långt driven storskalighet, toppstyrning och byråkratisering.

Dich går längst i försöken att analysera drivkrafterna bakom förloppen. Hans utgångspunkt var den kostnadsexpansion för den offentliga sektorn han såg inledningen av i början på 1970-talet. Med sin marxistiska bakgrund sökte han vilka materiella intressen den kunde vara ett uttryck för. Han drog slutsatsen att den offentliga sektorns förvaltare hade formerat sig som en ny härskande klass, med avgörande inflytande över resursfördelningen i samhället.

Detta djärva konstaterande får ses mot bakgrund av dåvarande trender i samhällsutvecklingen och hur de tolkades av samtiden. I den internationella samhällsforskningen hade konvergensteorier ett betydande inflytande, med bland annat Jan Tinbergens och John Kenneth Galbraiths arbeten. Makteliterna i öst och väst ansågs från olika utgångspunkter röra sig i samma riktning. I öst genom att proletarietets nominella företrädare i parti och stat formerat sig till en ny härskande klass av förvaltare av den formellt socialistiska egendomen. I väst genom att storföretag och banker alltmer styrdes av en förvaltarklass av direktörer, vars maktpositioner inte byggde på eget ägande utan på karriärer i kapitalkontrollerande institutioner. I öst tilltog marknadsinslagen i planekonomin och i väst ökade planeringens betydelse i företag och i stat. Systemen tycktes konvergera mot olika former av byråkratkapitalism. I Åke Ortmarks bok om familjen Wallenberg framgår att även en nestor inom näringslivet som Marcus Wallenberg (född 1899) med pessimism delade synen att den klassiske kapitalistens tid höll på att rinna

ut: "Vad bråkar folk för? Efter Jacob [hans bror] och mig är det ju ändå slut!"⁷⁶

Dichs teori om en ny härskande klass av offentliga förvaltare är väl i dag i stort sett bortglömd, men fick ett visst genomslag i svensk debatt i början av 1980-talet, dock i delvis förvanskad form. Man kan säga att detta speglade hur tiden ömsade skinn, från det antikapitalistiskt färgade 1970-talet till 1980-talets "satsa på dig själv" och dess reaktion mot vänstervågen från näringslivsorganisationer och borgerlighet. Med den svenska varianten av teorin om den nya klassen pekades på hemmaplan socialdemokratin och på den internationella arenan Sovjetunionen ut som de nya folkefienderna, i stället för som tidigare kapitalismen och USA-imperialismen.

För en del som varit aktiva i 1960- och 70-talsvänstern blev det en dörröppnare till borgerliga karriärer och nya värderingar. Den fasta punkten i omställningen tycktes vara avståndstagandet från den socialdemokratiska arbetarrörelsen, först från vänster, sedan från höger. Men med nyliberalismens genombrott med Margret Thatcher och Ronald Reagan som härförare för marknadskapitalismens renässans förlorade ny klass-teorierna sin relevans för vänstern, medan för högern Public choice-skolans kritik av politiken intog deras plats. Ny klass-teorin blev en parantes i samhällsdebatten som snart glömdes bort.

7.2 Ny klass? Hur ser den ut?

Fanns det trots allt inte ett korn av sanning i diskursen om den nya klassen? Dich hade nog rätt i att välfärdsstatens nya tjänstemannaarméer kom att bilda en kår som genom egen ställning i utbytet av den ekonomiska produktionen och gemensam sociokultur kan ses som en utbildad klass i marxistisk mening (både "i sig" och "för sig"). Gunnar Myrdal ger genom iakttagelser från storkommunernas och universitetsreformerernas värld vittnesmål som stödjer Dichs tes att tjänstemannaapparaten tagit kommandot, även om han inte uttrycker sig i klasstermer. Dock kan man inte säga att teknokratiska byråkrater i offentlig tjänst hade erövrat hegemoni i samhället i stort. Dich lät sig nog härvidlag luras av tidsandan i början av 1970-talet. Det privata näringslivets maktelit var inte nere för räkning, även om det kanske kunde tyckas så då.

---

⁷⁶ Ortmark, Å., Skuld och makt. En kapitalistisk historia, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1981.

Låt oss något fördjupa bilden av detta nya skikt. Socialdemokratin utbildningsreformer innebar en kraftig utvidgning av den högre utbildningen med start under 1960-talets andra hälft. Motiven var både att möta nya kunskapsbehov i det moderna samhället och att bredda rekryteringen till högre utbildning. Men i huvudsak var det medelklassens ungdomar som i massomfattning drog in på universiteten och högskolorna. Det var de stora årskullarna från 1940-talet som blev studenter under de röda åren runt 1968.

Ungefär samtidigt inleddes den offentliga sektorns expansion. Kommunerna hade i tre steg slagits samman till storkommuner, ett verk som var fullbordat år 1974. På drygt tjugo år hade 2 498 kommuner blivit 278. Samtidigt minskade antalet förtroendevalda lekmän i verksamheterna från cirka 200 000 till 50 000. I hög grad avlöstes de av den radikala 68-generationen från högskolornas nya reglerade utbildningsvägar, som hade skraddarsyttts för rekryteringsbehoven i de professionaliserade storkommunerna.

Med sig från studentårens socialistiska övertygelser hade många en tro på planeringens överlägsenhet över marknadens anarki; låt vara att den direkta, imperativa planekonomin erfarenheter fick ta indirekt, indikativ form i blandekonomin, som man lärde ut på Socialhögskolornas förvaltningslinje. I detta instämde också en rad liberala och socialdemokratiska debattörer. Det var en del av den moderna samtids självbild att samhället var på väg att lämna marknadens primitiva kaos bakom sig.⁷⁷ En inriktning på rationalistisk planering, stordrift och styrning ovanifrån satte sin prägel på den offentliga expansionen långt innan *New Public Management* introducerades på 1990-talet. Dessa avarter av social ingenjörskonst är huvudmålet för Myrdals kritik i *Hur styrs landet*.

För många i 68-generationen hade socialt medvetande blivit en identitetsfråga under de personlighetsdanande och radikala ungdomsåren. I offentlig tjänst fick detta söka sig andra utlopp än bösskrämmande anti-imperialism och stöd åt vilda strejker. Solidaritet med de mest utsatta var mindre kontroversiellt än den väpnade revolutionen. För åtskilliga ägde en motivförskjutning rum. De så kallade R-förbunden – RFSU, RFSL,

---

⁷⁷ Se till exempel antologin Gustafsson, B. (red.), *Den offentliga sektorns expansion*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 1977, med medverkan av bland annat Daniel Tarschys (FP) och Carl-Johan Åberg (S).

RFHL, RFSM och KRUM – hade en framskjuten ställning i dåtida samhällsdebatt och fångade upp många nyblivna kommunala tjänstemäns sociala engagemang. Det handlade bland annat om sexuellt likaberätigande och om omsorg om dem på samhällets botten – missbrukare, psykiskt sjuka, internerade och etniska minoritetsgrupper. Inte minst frågan om jämställdhet var något som kunde tas med från studentkorridoren till den kommunala.

Här kan man spåra uppkomsten av en elitistisk sociokultur, där rättigheter för utsatta och minoriteter kom att värderas högre än majoritetens uppfattningar och vilja. Lite tillspetsat handlar den nya tjänstemannarmén om en generation ur medelklassen om vilken Mikael Wiehe år 1970 hade ställt frågan ”Hur kan man älska en klass om man föraktar individerna” (med syftning på arbetarklassen), och som Håkan Arvidsson karaktäriserade med orden ”vi som visste allt” i titeln till sin självbiografiska bok om 60- och 70-tals vänstern. Dich skriver om hur den nya klassen formar en förment humanism om ”perfektion”: hur mycket välfärdsstaten än byggs ut finns det alltid kvarvarande eller nya sociala missförhållanden som behöver åtgärdas med ytterligare offentliga insatser. Till detta läggs engagemang för finkultur och avantgardism som också ställer krav på skattefinansiering, inte med demokratisk motive-ring utan med hänvisning till högre värden.

Den nya klassens sociala och kulturella humanism blir i själva verket, hävdar Dich, ett ideologiskt fikonlöv för dess egenintresse att i den offentliga sektorn förfoga över en så stor del av arbetets frukter som möjligt. Välfärdsstatens förvaltare försörjer sig på byråkratiska och ideologiska aktiviteter med tveksam samhällsnytta i lycklig befrielse från det värdeskapande slit som arbetarna är hänvisade till. På universiteten ägnar man sig alltmer åt meningslösa studier som till exempel skillnader i användning av konjunktiv hos Marcel Proust och Anatole France, skriver han syrligt. Dich kunde inte förstå varför arbetarklassen skulle betala för lekskolor för medel- och överklassens ungdomar.

7.3 PK-elit och Public Choice

Det finns utan tvekan något som föregriper våra dagars högerpopulistiska kritik av det politiskt korrekta etablissemang hos Dich. Men samma år som *Den herskande klasse* kom ut – 1973 – fick Mogens Glistrup

och hans Fremskridtsparti sitt genombrott i dansk politik. Det innebar paradoxalt nog att Dichs analys fick få efterföljare i offentligheten. Högerpopulismens frammarsch med reaktionära och rasistiska inslag blockerade en fortsättning av den kritik av välfärdsstaten från vänster som Dich lagt grunden till.

Det finns också beröringspunkter mellan Dichs kritik av välfärdsstaten och den så kallade Public choice-skolan. Grunderna till den senare lades av den skotske nationalekonomen Duncan Black på 1940-talet, med studier av motsättningar och samspel mellan väljare, politiker och byråkrater.⁷⁸ Tankegodset kom under 1970-talet att i vulgariserad form sammanföras med den nyliberala läran. Den bärande idén blev att politiker i realiteten inte företräder sina väljare utan bildar en egen intressegrupp. Med denna utgångspunkt utvecklas röstmaximerande strategier, där sociala reformer och utbyggnad av den offentliga sektorn inte främst drivs av behov hos medborgarna utan av politikernas strävan att bli återvalda: en valfläskteori helt enkelt.

Tankegången borde lika väl kunna tillämpas på borgerliga politiker som försöker vinna röster med löften om skattesänkningar, men det ägnades inte någon uppmärksamhet i Public choice-teorin som den uttolkades i nyliberala kretsar. Där blev den till en lära om en spelteoretisk fälla för demokratin, vilken med ofrånkomlig logik driver på för ständigt högre beskattning, större offentlig verksamhet och mer omfattande omfördelningspolitik som lösningen på verkliga eller konstruerade samhällsproblem. Mot detta ställde Reagans och Thatchers anhängare på 1980-talet parollen "Government is not the solution to our problem: government is the problem".

Man får problematisera både Dichs nya klass-teori och Public choice-skolan. För även om det finns ett utbytesförhållande mellan väljarna och dess företrädare, ett *quid pro quo*-förhållande ("något för något"), så är det ändå otvivelaktigt så att de offentliga tjänsternas och transfereringssystemens tillväxt i huvudsak har drivits av verkliga behov. Den ekonomiska produktionens tilltagande specialisering och arbetsdelning spränger laissez faire-kapitalismens ramar. Under den turbulenta mellankrigstiden stod det klart att marknadens återkommande kriser,

---

⁷⁸ Se Black, D., *The Theories of Committees and Elections*, Cambridge: Cambridge University Press 1958.

liksom de svårigheter människor ställdes inför när moderniteten löste upp gamla sociala band, bara kunde mötas av politiska lösningar på samhällslevelig nivå.

Detta förhållande har studerats ur olika perspektiv inom den efterföljande samhällsforskningen: till exempel i kapitallogiska modeller (industrialismen fordrar socialiserade institutioner för att säkra reproduktionen av arbetskraft och stabilisera marknaderna), genom aktörorienterade diskurser (med avseende på huvudklasserna i den ekonomiska produktionen) samt inte minst i institutionell teoribildning.⁷⁹ Den danske socialforskaren Gøsta Esping-Andersens typologi för välfärdsregimerna i de mogna ekonomierna visar hur välfärdsstaten kan utvecklas längs olika spår med skiftande interaktion mellan staten å ena sidan och marknads- och familjeinstitutioner å den andra. Välfärdssystemens utveckling är inte bara fenomen i en överbyggnadssfär utan griper in i och påverkar den ekonomiska basens utveckling.⁸⁰ Dessa komplexa förlopp kan inte förstås som en enkelriktad expansion vilken i huvudsak bestäms av "politikerna" som ett särintresse eller ny klass.

Vi hamnar här i den ovan gjorda distinktionen mellan välfärdsstatens systematiska uppbyggnad å ena sidan, och handhavandet av dessa system å den andra. Vad som ter sig värdefullt i Dichs och Myrdals iakttagelser och reflektioner handlar främst om det sistnämnda.

7.4 Politiken och den administrativt-byråkratiska apparaten

En viktig skillnad mellan Dichs definition av "den nya klassen" och den debatt som fördes kring begreppet i Sverige under 1980-talet rör politikens ställning i sammanhanget. Medan Dich uppfattade de nya tjänstemannaskikten i offentlig sektor som skilda från arbetarrörelsen och dess ideal, så kom i svensk debatt den nya klassen i hög grad att identifieras med socialdemokratin i vad som ibland kallas "den politiska klassen".

För den som haft någon inblick i kommunernas inre liv och förhållandet mellan politisk sammansatta nämnder och tjänstemannaapparaten synes Dichs analys mer verklighetstrogen. Såväl identitetsmässigt som

---

79 Se till exempel Kaspersen & Loftager (red.), *Klassisk og Moderne Politisk Teori*, Köpenhamn: Reitzels forlag 2009, särskilt kapitel 35.

80 Gøsta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press 1990. Se även Nilsson & Nyström, *Jämlikhetsnormen*, Göteborg: Tankeverksamheten/ABF 2012.

sociokulturellt är avståndet stort mellan tjänstemanna- och politikerrollerna. Ett uttryck för detta är att det är ovanligt att någon går från den ena sidan till den andra, trots att de befinner sig i ständigt och nära interaktion. Däremot är det inte ovanligt med offentliga karriärer som går i en uppåtstigande spiral mellan chefsposter och fackliga uppdrag på tjänstemannansidan.⁸¹

I *Hur styrs landet?* pekade Gunnar Myrdal på sambandet mellan tjänstemannainflytande i beredningen av ärenden och ”utvidgningen av företagsdemokrati till det offentliga området”. Han menade att korporativ samverkan mellan intresseorganisationer och offentlig förvaltning hade stärkt den administrativa apparatens inflytande på landets styrelse. Vi delar Myrdals uppfattning att det ofta är förvaltningen som styr över politiken, men vi delar också hans reservation att detta konstaterande vilar ”på lösa boliner”, det vill säga på egna iakttagelser av hur samspelet mellan politik och apparat fungerar, inte på systematiska empiriska data.

Visst är det valda företrädare för de politiska partierna som i riksdagen stiftar lagar, och regeringen har makten över statsverkspropositionens förslag till beskattning och fördelning av medel inom den offentliga sektorn – men det är apparaten som tar fram underlagen. I rikets högsta styrelse, där regeringen har tillgång till en kår av politiskt sakkunniga som en förmedling mellan den professionella apparaten och de politiska besluten, har den politiska inriktningen ändå betydande tyngd. Men denna styrelse befinner sig på långt avstånd från de förvaltningar i statliga verk, i kommuner och i landsting i vars verksamhet medborgarna möter politiken.⁸²

Fritidspolitiker i kommunala nämnder står i beroendeställning till administrationen, som tar fram förslag till såväl dagordningar som beslut. Förvaltningschefens informationsövertag gentemot nämnden och dess presidium är mycket betydande. Det är ett klockrent fall av den

81 Ett slående exempel på detta var att samtliga arbetsgivarföreträdare utom sjukvårdsdirektören i den centrala samverkansgruppen för Göteborgs sjukvård (GSSG) i mitten av 90-talet tidigare under sina karriärer hade representerat Saco- eller TCO-facken i gruppen. Sjukvårdsdirektören i fråga gick sedermera från denna tjänst till att bli kanslichef på Läkarförbundet.

82 Christina Garsten, Bo Rothstein och Stefan Svallfors har i boken *Makt utan ansvar – de professionella i svensk politik* (Stockholm: Dialogos förlag 2015) diskuterat utbredningen av politiska tjänstemän även utanför regeringskansliet, det vill säga i den kommunala sektorn och i organisationssfären. Vår bild från insidan är att denna verksamhet är mer inriktad på opinionsbildning än social ingenjörskonst.

så kallade principal/agent-problematiken och dess förskjutning av reell makt från uppdragsgivare till utförare, något som är väl studerat i såväl statsvetenskaplig som nationalekonomisk forskning.⁸³

Åtskilliga nämndbeslut handlar om att implementera sakinnehåll som redan bestämts på högre nivåer, av staten eller EU. Av vad som återstår kommer det mesta till på tjänstemannaapparatsens initiativ. De politiska partierna väcker naturligtvis egna frågor, men om de är avsedda att få inverkan i förvaltningens arbete hänskjuts de i allmänhet till administrationen att bearbeta för preciserade beslutsförslag. Inriktningen är att politiken anger viljeyttringar om ”vad”, men det är förvaltningens professionella företrädare att bestämma ”hur”. Detta ”hur” kommer inte sällan att överflygla ”vad”, genom att den politiska viljan anpassas till teknokratiska och juridiska villkor, till ”realiteterna”.⁸⁴

I påpekandet av dessa omständigheter, vilka med det faktiskas auktoritet och vardagliga självklarhet i landets kommunhus sällan blir föremål för kritisk reflektion, ligger ett egentligen alldeles förödande underkännande av hur den representativa demokratin fungerar där den närmast möter medborgarna. I en revy för några år sedan ställde komikern Claes Eriksson den geniala frågan till en spelad kommunstyrelseordförande: ”Blir det som du bestämmer, eller bestämmer du som det blir?”. Enligt författningens bokstav är folkvalda politiker allmänhetens företrädare inför tjänstemannaapparaten, men ofta är förhållandet det rakt motsatta – att politiker framstår som apparats representanter gentemot allmänheten, i synnerhet när beslut väcker motstånd bland medborgare.

Vi vill rentav gå så långt som att göra gällande att en av politikens faktiska funktioner i dagens samhälle är att vara buffert för missnöje mellan folket och en styrande administrativt-byråkratisk apparat. Förargelse över ”politikerna” blir en säkerhetsventil för frustration över förhållanden och förlopp som ligger bortom medborgarnas – och ofta nog även politikernas – inflytande.

Vi befinner oss mycket långt från det konstitutionella idealet i grund-

---

83 Se till exempel Rees, R., ”The Theory of Principal and Agent”, *Bulletin of Economic Research*, 37 (1 & 2) 1985.

84 En forskningsöversikt och diskussion om detta finns i Montin, S., *Politik och förvaltning i förändring*, SKL 2012. Se även Forssell & Jansson, *Idéer som fångslar – recept för en offentlig reformation*. Malmö: Liber Ekonomi 2000.

lagar och portalparagrafer: att kommuner och landsting är skattekollektiv av medborgare som i självstyre bestämmer över sina gemensamma angelägenheter. En bidragande orsak till sakernas tillstånd är att kommunerna i stor omfattning gjorts till verkställare av statligt bestämd och lagstyrd reformpolitik. Per Nyström, statssekreterare hos Gustav Möller på 1940-talet när många av efterkrigstidens reformer planerades, vittnar om orsaken till dessa vägval: det fanns en stark misstro inom arbetarrörelsen mot ämbetsmannabyråkratin i de statliga verken. Kommunerna med deras stora lekmannainslag stod folkrörelserna närmare, och man menade att reformernas genomförande krävde mer av praktiskt förnuft och folkligt deltagande än formalistisk och juridisk styrning.⁸⁵ Men kommunerna har med de statligt bestämda välfärdsuppgifterna blivit administrativt-byråkratiska apparater av samma slag som de statliga myndigheter man ville undvika.

Demokrati kan beskrivas som en metod för konflikthantering, men när målkonflikter i samhället i realiteten handhas av en byråkratisk maktapparat och inte primärt av företrädare för inblandade samhälls- och medborgarintressen, tenderar apparatens representativa former att främmandegöra dem som ska representeras. Man kan jämföra med kollektivavtalssystemet, vars styrka ligger i att det är intressekonflikternas parter som själva gör upp. Det ger en mer hållbar och legitim reglering av arbetsmarknaden än i länder där staten bestämmer ovanifrån.

Svensk demokrati uppvisar en paradox som uppmärksammas bland annat i SOM-undersökningarna. Det finns såväl praktiska som teoretiska skäl att anta att medborgarna ska gilla den nära belägna kommunnivån mer än den avlägsna riksnivån: att förtroendet ska vara större för kommunpolitiker, att det ska finnas mer tillit till kommunernas institutioner och att nöjdheten ska vara större med den lokala demokratin. Det finns också gott om empiriskt stöd för riktigheten av en sådan hypotes i andra länder. Men så är inte fallet i Sverige. Kommunpolitiker misstros mer än rikspolitiker; kommunstyrelse och -fullmäktige åtnjuter systematiskt lägre förtroende än riksdag och regering och medborgarna är mer nöjda med demokratin i riket än i kommunerna.⁸⁶

---

85 Nyström, P., *I folkets tjänst*, Stockholm: Ordfront 1983.

86 Erlingsson, G.O., "Svenskens sviktande kärlek till kommunnivån", i Andersson et al. (red.), *Larmar och gör sig till*, Göteborgs universitet: SOM-institutet 2017.

När den representativa demokratins legitimitet studeras och diskuteras handlar det oftast om konstitutionen och hur statsmakterna och politiken fungerar på riksnivå. Men välfärdsstaten i Sverige handlar i hög grad om kommunerna. Den centrala statsmakten svarar för socialförsäkringar och landstingen för sjukvården, men hela det övriga fältet – skola, omsorg, socialtjänst – finns i primärkommunerna, vilka sammantaget har tre gånger fler anställda än såväl stat som landsting. De omfattande uppgifter som lagts på kommunerna – förutom de sociala tjänsterna även fysisk planering, tekniska tjänster och bostadsförsörjning – innebär att dessa förvaltar väldiga summor, drygt 60 procent av alla skattemedel eller ungefär en fjärdedel av samhällets samlade resurser (BNP).

Vi vill våga en slutsats att i den mån det finns en djupare legitimitetskris för den representativa demokratin i Sverige, så handlar den i hög grad om välfärdens apparatfrågor i kommunerna. Den går därmed under radarn för mycket av vad som skrivs, forskas kring och diskuteras om tillståndet för den svenska demokratin. Det finns skäl att anta att det är värre ställt med svenskens tilltro till systemen än vad som framgår av förtroendemätningar för den centrala statsmakten.⁸⁷ Här finns sannolikt en viktig grund för högerpopulismens framväxt i Sverige, medan det i till exempel Förenta staterna mer handlar om ett utbrett mistroende mot de centrala statsmakterna i Washington.⁸⁸

7.5 New Public Management

På ett sätt kan man se *New Public Management* som den administrativt-byråkratiska apparatens försök att komma till rätta med legitimitetsbrister i den offentliga verksamheten. Mätbara mål, transparens, standardiserade processbeskrivningar, decentraliserat budgetansvar och interndebitering ska leverera kostnadseffektivitet och garantera medborgarna en

---

87 Undantaget härvidlag handlar om pensionssystemet. Enligt en undersökning Sifo gjort för Pensionsmyndigheten känner var fjärde person över 20 år oro eller stor oro inför den egna pensioneringen (Oro inför pensionen och livet som pensionär, Pensionsmyndigheten 2012). Oron spåds på ytterligare av tvivel på om samhället kommer att tillhandahålla den vård och omsorg man kan komma att behöva. Bara två av hundra över 18 år känner sig trygga inför ålderdomen om detta vägs in, enligt SVTs valprojekt 2014 #dintröst.

88 Se till exempel Wallace, P., *The Administrative State's Legitimacy Crisis*, Washington: Brookings 2016.

lägsta godtagbar standard på de offentliga tjänsterna, är det tänkt. Det fanns också på 1990-talet när modellen började tillämpas en förhoppning att enkelt mätbar målstyrning skulle mildra principal/agent-problematiken, det vill säga det asymmetriska informationsförhållandet mellan förvaltningen och politiken, och ge en mer lättfattlig pedagogik åt den politiska styrningen från den professionella expertisens sida.

Det fanns även efter 1990-talskrisen, med dess stora underskott i stat och kommuner, en betydande oro inom arbetarrörelsen att den generella välfärdspolitiken i gemensam regi skulle brytas sönder. På central nivå drev finansminister Persson en hårdhänt sanering av statens finanser för att återställa en stabil maktbas för politiken i förhållande till marknaden, och på kommunal nivå såg många socialdemokratiska politiker *New Public Management* som ett sätt att motverka välfärdstjänsternas privatisering. Under 1980-talets överhettade samhällsekonomi präglades stora delar av den offentliga sektorn av betydande slakheter med avseende på resursallokering, effektivitet och kvalitet.⁸⁹ Borgerliga politiker och dåvarande SAF började resa frågan om att öppna produktionen av välfärdstjänster för externa utförare, och kunde peka på reella brister i den offentliga förvaltningen som argument för detta.

I första skedet, när snabbt växande underskott i samband med 1990-talskrisen tvingade fram stora sparbeting i stat, kommuner och landsting, genomfördes interndebiteringssystem med decentraliserat budgetansvar och beslutsbefogenheter för första linjens chefer. De centrala ledningarna styrde med in- och utgångsvärden utan uppmärksamhet på vad som hände i verksamheternas svarta lådor. Eftersom det på många håll fanns luft i organisationerna gick det till att börja med ganska lätt att reducera kostnader: mellan åren 1990 och 1994 minskade antalet årsarbetare i offentlig tjänst i runda tal från 1,65 till 1,4 miljoner, eller med 260 000. Så långt klarade man på de flesta håll sparbetingen utan allvarligare störningar, även om det naturligtvis inte var friktionsfritt. Men därefter gick många organisationer i väggen och det var väsentligen trögare att genomföra ytterligare reduktion av 100 000

---

⁸⁹ Vi som författat denna rapport var båda verksamma som fackliga företrädare inom stat respektive kommun under 1980-talet och har egna erfarenheter av bristande resursallokering inom offentlig sektor vid denna tid.

årsarbetare till och med 1997.⁹⁰ Då hade den offentliga sektorn åter kommit i ekonomisk balans och de stora besparingsbetingens tid var förbi. Men verksamheterna hade under de sista åren av neddragningar drivits till betydande brister vad gällde tjänsternas tillgänglighet och kvalitet, och det gick inte längre att styra med enbart ekonomiska ingångs- och utgångsvärden.⁹¹

Nu blev "balanserad styrning" det nya fältropet. Kvalitetsmål skulle i ökad grad vägas in i den löpande uppföljningen. Sedan början av 1990-talet hade den offentliga förvaltningen datoriserats. Det öppnade för registrering av väldiga mängder enkelt kvantifierade data om prestationer i verksamheterna. Professionerna kom att underkastas allt mer omfattande dokumentationsplikter. I boken *Administrationssamhället* redovisar Anders Forssell och Anders Ivarsson Westerberg forskning om hur detta tenderar att tränga undan kärnuppgifterna till förmån för administration som trycks utåt och nedåt i organisationerna, samtidigt som arbetets utförande standardiseras av detaljerade uppföljningskrav och fastställda processbeskrivningar. Det senare motiveras som "kvalitetssäkring", men har inte sällan motsatt effekt i tjänster vars ändamålsenlighet ofta beror på anpassning till medborgarens individuella behov och önskemål.⁹²

I kombination med en strävan att minska på administrativ personal medförde de omfattande dokumentationsplikterna en betydande byråkratisering av den professionella yrkesutövningen. Lärarna i landets grundskolor lägger i dag i genomsnitt inte mer än en tredjedel av sin arbetstid på undervisning, medan de administrativa bördorna har ökat kraftigt, inte minst genom lagstyrda dokumentationskrav.⁹³ En kartläggning i Göteborg visade att stadens socialarbetare bara ägnar tio procent av arbetstiden till att möta klienter, resten går åt till interna processer.⁹⁴ En utredare vid Polisförbundet konstaterar lite tillspetsat:

---

90 Data om personalvolymen från SCB.

91 Arbetsmiljöfrågor faller utanför denna framställning, men som en följd av de ökade prestationskraven i den offentliga tjänstesektorn drevs under dessa år 300 000–400 000 personer ut i långtidssjukskrivning och förtidspension. Se Nilsson & Nyström, *Reformismens möjligheter*, Stockholm: Premiss 2008.

92 Lund: Studentlitteratur 2014.

93 Grundskollärares tidsanvändning. En fördjupad analys av lärarnas yrkesvardag. Skolverket 2015.

94 "Socialsekreteraren: Det finns ett systemfel", GP 2016-05-09.

”Polisen kan sitta på en öde ö helt utan brottslighet och ändå ha fullt upp med det interna.”⁹⁵

Att kritisera den omfattande byråkratiseringen av de offentliga tjänsterna i namn av *New Public Management* har i dag blivit *comme-il-faut* även inom den administrativa apparaten och dess staber. Men det är inte bara denna speciella metod för ledning och styrning som är problemet. Som Gunnar Myrdal vittnar om i *Hur styrs landet?* kom expansionen av den offentliga sektorn redan från dess början under 1960-talet att präglas av en stark slagsida mot byråkratisk styrning och standardisering. Detta spår ligger djupare än *New Public Management*. Samtidigt har arméerna av funktionärer inom den administrativt-byråkratiska apparaten sin existensgrund i systemen för ledning och styrning, vilket ger maktpositioner i organisationshierarkierna. Det är ingen lätt nöt att knäcka för den som vill åstadkomma förändring.

Parallellt med – och som en väsentlig del av – den byråkratiska styrningens expansion under 2000-talet har mängden policybeslut i frågor som rör jämlikhetens horisontella dimension i de offentliga verksamheterna tilltagit. Det handlar om jämställdhet, tillgänglighet, antidiskriminering, HBTQ-certifiering med mera samt även om frågor som gäller hållbarhet i den ekologiska dimensionen, fair trade, djurskydd och så vidare. Här har politikens och den administrativa apparatens strävanden sammanfallit. Var för sig ter sig dessa policydokument välmotiverade, men varje sådant beslut lägger också krav på förvaltningarna att utarbeta lokala handlingsplaner, utbilda och följa upp. I samband med införandet av en gemensam utbildningsnämnd för hela staden har i Göteborg en kartläggning gjorts av förekommande styr- och policydokument samt handlingsplaner i stadsdelarnas förvaltning av grund- och förskolan. Sammanlagt visade sig 1 400 (!) sådana styrdokument vara i kraft.⁹⁶

Ofta handlar det om att kringgärda verksamheter med målsättningar med rätt signalord, inte sällan i formen av en fiktiv och visionär beskrivning av en idealiserad verklighet som målbild. Men för den medborgare vars mamma under en månad har mött ett trettiotal olika biträden och undersköterskor inom hemtjänsten, eller för den förälder som har känslan av att ha stängt pannan blodig för att få adekvat stöd i skolan för

95 Utmaningar för hela Sveriges polis – en rapport från Polisförbundet, 2017-05-05.

96 Opublicerat material från Göteborgs kommun.

ett barn med neuropsykiatrisk störning, uppfattas lätt dessa målbilder som politiskt korrekta potemkinkulisser för en sviktande välfärdsstat vars resurser riktas i andra riktningar än de egna behoven. Det ger också näring åt reaktioner mot horisontella jämlikhetssträvanden som får bära skott för formalistiska och skolastiska angreppssätt, där det blir viktigare att handlingsplaner är korrekt formulerade och uppdaterade än att verkliga insatser görs på fältet (det senare har revisionen svårt att följa upp, däremot är formalia kontrollerbart).

I detta finns ytterst en legitimitetskris för den representativa demokratin som högerpopulismen exploaterar, inte minst genom att ställa immigranter mot inrikesfödda i en föregiven konkurrens om knappa resurser i välfärdspolitik.

7.6 Kulturrevolution i den offentliga sektorn?

I detta avsnitt har vi anfört vittnesmål av Jörgen Dich och Gunnar Myrdal. Syftet har varit tvåfaldigt: dels att visa att välfärdsstatens utveckling i en del avseenden blivit en annan än vad dess socialdemokratiska pionjärer på 1930-talet ville uppnå, dels att dessa drag av byråkratisering och toppstyrning går tillbaka till välfärdspolitikens expansion under 1960-, 70- och 80-talen. Men även om detta inte är nya fenomen råder ingen tvekan om att utvecklingen i denna riktning har forcerats under senare decennier. Mellan åren 2000 och 2013 ökade antalet chefer och stabspersoner i offentlig sektor med 50 procent, medan de offentligt finansierade verksamheternas volym i stort var mer eller mindre oförändrad.⁹⁷

En del av förklaringen till den byråkratiska expansionen är att många välfärdstjänster har lagts ut på externa utförare, vilket paradoxalt nog ökar behovet av offentlig administration och uppföljning. Men huvudförklaringen är sannolikt att det finns starka inherent drivkrafter för tillväxt i den administrativt-byråkratiska apparaten, i kombination med att den har stort faktiskt inflytande över resursfördelningen i den offentliga sektorn.

Har vi här identifierat den politiskt korrekta elitens kärna, vars tillväxt och verksamhet påverkar välfärdspolitikens funktioner negativt och fjärrar den från medborgarna? Inom den statliga Tillitsdelegationen har

---

⁹⁷ SCBs yrkesstatistik.

man gjort iakttagelser som kan tolkas i den riktningen.⁹⁸ Utan att instämma med Dich i allt, så kan man göra gällande att en dold funktion för den generella välfärdspolitiken i statlig och kommunal regi är att vara försörjningskälla för betydande delar av medelklassen. Men det är inte lätt att dra en klar linje mellan vad Patrik Hall, professor i statsvetenskap vid Malmö högskola, pekar ut som en i huvudsak improduktiv ”managementbyråkrati” och de professionella utövare som trots allt större byråkratisk ryggsäck ändå fyller nödvändiga och samhällsnyttiga funktioner.⁹⁹

Sannolikt behövs en kulturrevolution i den offentliga sektorn. Dess tillstånd i dag väcker reaktioner hos medborgare som ger näring åt både högerpopulistiska angrepp på den styrande ”politiskt korrekta eliten” och borgerliga privatiseringskrav. Vad som borde vara den reformistiska arbetarrörelsens främsta trumfkort, den jämlika svenska välfärdsmodellen, tenderar inte sällan att bli en black om foten när med rätta högt ställda förväntningar på offentliga tjänster grusas. Samtidigt har transfereringssystemen urholkats, dels av den borgerliga regeringen (akassa, sjukförsäkring), dels av befolkningsutvecklingen (pensionssystemet). På sikt hotas den generella välfärdspolitiken om inte utvecklingen vänds. Men kulturrevolutionen behöver inte efter maoistiskt mönster ta formen av ett anarkistiskt bombardemang av högkvarteren underifrån. Det viktiga är inte att peka ut och bekämpa klassfiender, utan att åstadkomma förändringar till det bättre i verksamheterna.

Pensionsavgångar och annan naturlig avgång ger möjligheter att i icke-dramatiska former successivt överföra resurser från byråkratiska lednings- och kontrollfunktioner till utförarled. Avtal med personalorganisationerna om anställningstrygghet men inget befattningsskydd ökar möjligheter till omfördelning av tillgänglig arbetstid till kärnuppgifter. Lönebildningen kan anpassas för att understödja detta. Men det förutsätter att de politiska ledningarna stärker sin ställning gentemot förvaltningsapparaten. Här kan LO-förbunden i medlemsintresset spela en viktig roll som påtryckare inom ramen för facklig-politisk samverkan med Socialdemokraterna.

---

98 Se till exempel Louise Bringselius, forskningsledare vid Tillitsdelegationen, ”Bekvämt att vara chef och peka finger åt den som gör fel”, DN Debatt 2017-08-05.

99 Hall, Patrik, Managementbyråkrati: organisationspolitisk makt i svensk offentlig förvaltning, Solna: Liber 2012.

Välfärdstjänsterna behöver därtill stärkas med vad Gunnar Myrdal efterlyste som "lokala gemensamhetsanordningar". Det handlar inte så mycket om vad som eufemistiskt kallas "medborgarinflytande" i direktdemokratiska former (som i den mån det inte är skendemokratiska manövrar tenderar att stärka inflytande för redan resursstarka grupper), utan mer om att ge medborgare möjligheter till ideellt samhällsarbete, enskilt eller i folkrörelse- och föreningsform. I vår bok "Flyktingkrisen och den svenska modellen" tar vi upp konkreta former för detta inom asylmottagningen.¹⁰⁰ ABFs kampanj "Läs för mig, pappa" kan ses som exempel på ett annat område. Även här bör fackföreningarna involveras för att motverka otillbörliga undanträngningseffekter i förhållande till kollektivavtalat arbete, och medverka till att det verkligen blir mervärden för den gemensamma sektorn.

Samtidigt innebär detta att de som är kritiska till samhällsutvecklingen ställs inför ett val: att fortsätta stå vid sidan och klaga över att gårdagens nationella sammanhållning försvagas och samtidigt driva på denna splittring – eller att engagera sig aktivt för att stärka samhällsgemenskapen i dag och för morgondagen. Det är naturligtvis inte tillräckligt för att motverka högerpopulistisk opposition, men till skillnad från informationsinsatser och politisk polemik är det att etablera en realitet för människor att förhålla sig till, att sätta fakta på marken på det sätt som arbetarrörelsen gjorde då man med den generella välfärdspolitikens etablerade en bred intressegemenskap i samhällets mitt under 1900-talets folkhemsbygge. *Hic Rhodus, hic salta.*¹⁰¹

7.7 Exkurs: Summativ och formativ uppföljning

Det finns faktiskt ett enkelt sätt att vända på färdriktningen i välfärdstjänsternas utveckling. Det är att verka för en förskjutning från summativ till formativ uppföljning.

Summativ uppföljning är att mäta hur det blev i förhållande till i förväg uppställda ideala målbilder som brutits ner i mätbara storheter. Det

---

¹⁰⁰ Lund: Celanders 2016.

¹⁰¹ En fras från Aesops fabler om en atlet som skröt om hur långt han hoppat på Rhodos, och fick svaret "Här är Rhodos, hoppa här". Sverigevänner erbjuds en möjlighet att verka för att stärka samhällsgemenskap här och nu, i stället för att klaga över en förlorad gårdag och driva på splittringen i destruktiv opposition.

är den i dag dominerande styrmetoden som alstrar väldiga mängder av kvantifierad dokumentation, vilken rapporteras till högre nivåer i hierarkin för jämförelse med andra enheter och mål, och för utfärdande av nya dokumentationskrav för att rätta till brister.

Ett visst mått av summativ uppföljning är ofrånkomligt, men den tar mycket av tillgänglig arbetstid i anspråk och tenderar att ha effekter som är negativa för kvaliteten i insatserna. Uppmärksamheten riktas mot mätpunkterna, inte mot det bakomliggande syftet för verksamheten. Till exempel kan polisen välja att genomföra nykterhetskontroller i rusningstrafik då det går snabbt att uppfylla volymmålen, men då frekvensen av onyktra förare är låg. I några avseenden uppvisar summativ uppföljning negativa effekter som liknar vad som kunde iakttas i de byråkratiska planekonomierna i östblocket: om planmålet var uttryckt i vikt uppfyllde man det med mycket stora spikar och skruvar som få hade nytta av. Detaljerade dokumentationskrav får en toppstyrande inverkan på hur insatser utförs och blir ett hinder för erfarenhetsbaserat lärande och utveckling av verksamheter på lokal nivå.

Motsatsen gäller den *formativa uppföljningen*. Den utförs fortlöpande under arbetets gång och består i stöd till lärande, produktion av ny kunskap och ständiga förbättringar i direkt anslutning till successivt vunna erfarenheter under insatsernas utförande. Metoderna utvecklades först inom den japanska tillverkningsindustrin för att stärka kvalitet och hushållning med resurser inom fordonsproduktion.¹⁰² Redskapen är främst reflektionshandledning och systematiserat kollegialt erfarenhetsutbyte. Det kräver att arbetstid avsätts för detta i utförlärdet, men om det kombineras med reduktion av summativ uppföljning kan betydande mängder arbetstid frigöras från nuvarande linjer och staber för styrning och ledning ovanifrån. Samtidigt kan kvarvarande inslag av summativ uppföljning komma till nytta som en input för formativ uppföljning på lokal nivå.

En fördel med formativ uppföljning är att det är enkelt att komma igång. En kort utbildning i reflektionshandledning för en medarbetare i varje arbetslag och introduktion för övrig personal är tillräckligt som ett första steg. Resultat i form av resultatförbättringar i verksamheten samt

---

102 Maurer, R., *The spirit of Kaizen: Creating lasting excellence one small step at a time*, New York: McGraw-Hill 2012.

även ökad arbetstillfredsställelse är i allmänhet snabba och påtagliga. Evidens från offentlig tjänsteproduktion finns främst från skolvärlden, men metoderna är överförbara till andra välfärdstjänster.¹⁰³

Ett exempel från Norden är en experimentell studie i Danmark som omfattade 2 323 barn i 59 förskolor vilka slumpades i en interventionsgrupp och en kontrollgrupp. I interventionsgruppen introducerades formativ uppföljning för personalen. Vid utvärdering visades signifikativa resultat i form av lägre frekvens av känslomässiga störningar, problematiskt beteende, hyperaktivitet samt bättre koncentrationsförmåga hos barnen i interventionsgruppen jämfört med kontrollgruppen.¹⁰⁴

Att genomföra en förskjutning från summativ till formativ uppföljning är samtidigt ett sätt att bättre ta till vara personalens inflytande och utvecklingsmöjligheter samt att främja ett mer stimulerande arbetsklimat i de offentliga välfärdstjänsterna.

---

103 Hattie, J., *Visible learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*, Oxford: Routledge 2008 redovisar att införande av formativ uppföljning har störst resultatförbättrande effekter av 138 undersökta metoder för ledning av undervisning i grundskolor. För överföring till andra välfärdsverksamheter se Ainsworth, L. & Viegut, D., *Common Formative Assessment. How to Connect Standards-Based Instruction and Assessment*, Thousand Oaks: Sage Publications 2006.

104 Jensen, B, Holm, A & Bremberg, S, "Effectiveness of a Danish early year preschool program: A randomized trial", *International Journal of Educational Research* 62 (2013).

8. Jämlikhet och capability

DEN ENSIDIGA TYNGDPUNKT på inkomst och omfördelning som jämlikhetsdebatten enligt vår uppfattning haft och har beror delvis på att denna debatt inte införlivat viktiga insikter på den politiska filosofins område under senare decennier. Dessa insikter har också varit viktiga inspirationskällor när vi nu i rapportens avslutande del kommer in på de brännande frågorna kring vad som kan göras.

Vi tänker på den tankeriktning som brukar kallas *The Capability Approach* (vi använder fortsättningsvis förkortningen CA). Den började utvecklas av den indisk-amerikanske ekonomen och samhällsfilosofen Amartya Sen för trettio år sedan i en föreläsning med den talande titeln ”Equality of What?”. En annan känd företrädare är den amerikanska filosofen Martha Nussbaum.

Begreppet och den ansats det representerar har sedan dess varit föremål för en omfattande internationell debatt, med få genomslag i Sverige. En slagning på nätet ger vid handen att det här framförallt uppmärksammats på några avgränsade områden, framförallt vad gäller utvecklings ekonomi och biståndsarbete, folkhälsofrågor och insatser för funktionshindrade. I den bredare samhällsdebatten om hur vi ska komma till rätta med den växande ojämlikheten inom länder, och särskilt då inom de mogna industriländerna, figurerar CA nästan inte alls.¹⁰⁵

För vår del har däremot detta begrepp varit centralt när vi diskuterat ojämlikhetens orsaker och möjliga vägar till ökad jämlikhet.¹⁰⁶

---

105 Det kanske mest kända uttrycket för CA-konceptets politiska genomslag är Human Development Index – ett mätinstrument som kombinerar de traditionella BNP-jämförelserna med mått på förväntad livslängd och utbildning, och som inrättades av FNs utvecklingsprogram 1990. Flera liknande index har sedan tillkommit i samma anda av att vilja bredda måttet på välfärd, exempelvis GEM, GDI och GII som försöker fånga olika sidor av jämställdhet, och HPI, som mäter fattigdom.

106 Se Nilsson & Nyström: ”Den globala utmaningen och jämlikhetens grunder” s. 120 ff, Arbetarrörelsens tankesmedja 2011 och ”Jämlikhetsnormen” s. 286 ff, ABF/Tankeverksamheten 2012.

8.1 Capability – vad är det?

Ett uttryck för CAs ringa genomslag i svensk forskning och debatt är att centrala begrepp som utvecklats kring konceptet inte fått någon riktigt adekvat svensk översättning. Den vanligaste översättningen av engelskans "The Capability Approach" är alltså "förmågemodellen", vilket är dubbelt missvisande.¹⁰⁷ Som vi ska se är "förmåga" en tveksam översättning av "capability", och Sen skulle knappast hålla med om att han erbjuder någon "modell". Som ordet "approach" anger handlar det snarare om en ansats, ett sätt att närma sig en mer allsidig bild av människors villkor. Kanske man kan tala om det som en tankeram.

Det må ursäktas att vi i det följande för enkelhets skull löser översättningsproblemet genom att använda de engelska termerna. Karakteren av ansats, tankeram, innebär också att det erbjuder svårigheter att ge en precis beskrivning av CA. Vi nöjer oss med en ganska skissartad glimt av innehållet, som bakgrund till diskussionen om vilka möjliga förnyelser av den socialdemokratiska reformpolitiken det kan visa på.

På den mest grundläggande nivån kan man säga att CA utgår från att ett samhälles rikedom i det långa loppet är avhängigt av i vilken grad dess människor ges möjligheter att leva långa, friska och kreativa liv. Grundsynen är att människan är en aktiv och verksam varelse med mål och planer som hon försöker förverkliga. De sätt att leva och vara hon förverkligar i dessa strävanden har inte bara instrumentellt värde, de har också ett värde i sig genom att de gör livet mer genuint mänskligt. Hennes *capabilities* har både en objektiv och en subjektiv sida i dialektisk samverkan: vad hon vill, önskar och förmår, och vad den rådande samhällsordningen möjliggör för henne att göra.

Människors capability beror i ett första steg av hur deras *functionings* ser ut. "Hur hon fungerar", skulle man kunna säga, men det är ett smått diffust och svåröversatt begrepp som rymmer allt ifrån hälsotillstånd till utbildningsstatus eller kognitiva resurser och vidare till mer svår-fångade områden som existentiell trygghet, social integration, självrespekt och sinnesfrid (och här kommer förstås också materiella villkor och

---

¹⁰⁷ Begreppet "förmågemodellen" används till exempel genomgående i den senaste översättningen av ett större verk i ämnet, Martha Nussbaum: *Creating Capabilities*, en titel som översattes med "Främja förmågor – en modell för mänsklig utveckling", Karneval 2013.

inkomstförhållanden in). Man kan inte tala om "förmågor" här – det är till exempel ingen "förmåga" att vara frisk eller hysa självrespekt. Det är ett faktiskt tillstånd man befinner sig i, liksom hur man lever och förmår handskas med detta tillstånd, och där vävs materiella och icke-materiella villkor samman. *Functionings* är en fråga om vad man är och vad man gör – med Sens ord människors "being and doing".

Summan och kombinationen av dessa *functionings* lägger grunden till våra reella möjligheter att leva det liv vi önskar och värderar. Först när vi har möjligheterna är vi fullt ut "kapabla". Men i vilken grad vi kan omsätta dessa *functionings* i verkligheten och utveckla dem i enlighet med våra värderingar om ett bättre liv, beror på hur vår möjlighetshorisont ser ut – "the opportunity structure", för att välja Esping-Andersens term, som tydliggör att det inte bara handlar om hur människors sociala synfält inskränks på det subjektiva planet utan också av de objektiva inskränkningar som den rådande samhällsordningen innebär. Vi rör oss alltid inom ett av samhällsordningen och historien givet "möjlighetspektrum". Den bestämmer utrymmet för människors *functionings* att utvecklas och växa. Där etableras en rad trösklar som måste överskridas för att människor ska kunna leva sitt liv på ett mer värdigt och sant mänskligt sätt. Varje samhälle har sina "tröskelvärden", det vill säga de i rådande historiskt läge strategiska hinder som måste övervinnas för att människors möjlighetsfår ska växa.

Det handlar just om möjligheter: livet består inte bara av det som de facto händer. Det består av den matris av möjliga händelser och handlingar som står människan till buds i den ställning hon befinner sig, av den reella valfrihet som inte bara föregår utan också kvarstår efter att vi gjort vårt val ("en andra chans" är ju ett uttryck vi ibland använder). Det är skillnad mellan att göra något och att vara fri att göra något (Amartya Sens exempel är invandrars rätt att behålla och utöva seder och traditioner från hemlandet – oavsett om han/hon gör det eller ej är det viktigt att friheten att göra det finns).

Capabilities kan sägas vara summan av eller kombinationen av *functionings* och det omgivande samhällets *opportunity structure*. Tillämpat på jämlikhetens område skulle man kunna överskrida den gängse inkomstjämförelsens matriser utifrån frågan: hur mycket rikhaltigare är en persons eller grupps *capabilities* jämfört med andras? Hur fördelar

sig människorna i ett samhälle längs skalan mellan rikare och mer begränsade *capabilities*?

Steget bort från de nämnda ekonomistiska inskränkningarna av jämlikhetsbegreppet tas genom att CA sätter fokus inte på vad människor har, utan på vad de kan göra. Hur ser deras *capabilities* ut, hur samverkar de för att förverkliga den de vill vara och vad de vill göra, och hur ser fördelningen av dessa *capabilities* ut mellan olika grupper i samhället? Vad skulle människor behöva vara, veta och kunna för att kunna göra och vara något annat än det de är och gör – något som ter sig mer värdefullt både för dem själva och för det sociala sammanhang de ingår i och är beroende av? Det handlar således inte bara om materiella resurser, utan också om hur de kan omvandla dessa resurser till värdefulla funktioner för ett gott liv i ett gott samhälle. Även om de materiella resurserna kan verka rimligt fördelade kanske det finns andra hinder som gör att individerna försummar de möjligheter de har. Här samverkar ekonomi, politik och kultur.

Amartya Sen menar således att våra ansträngningar att åstadkomma jämlikhet och rättvisa måste sikta in sig mindre på inkomst- och förmögenhetsutjämning och mer på en mer jämlik fördelning av människors förmågor att göra värdefulla ting och uppnå värdefulla tillstånd. Inkomst, förmögenhet och sådant som brukar stå i centrum för jämlikhetsdebatten är i och för sig självklart viktiga, exempelvis genom att de vidgar valmöjligheterna och livschanserna. Men de är ändå i sista hand bara medel för målet, utvecklingen av de mänskliga resurserna.

CA öppnar för en diskussion om vilka sätt att leva som är värdiga människan, och det slöseri och den tragedi det innebär med samhällsförhållanden som förskingrar eller förstör mänskliga resurser. Utgångspunkten är att frihet är att kunna förverkliga det liv man väljer att eftersträva, och ett fritt samhälle är ett samhälle som ger utrymme för detta. Därvidlag kommer man naturligtvis oundvikligen in i en ömtålig balansgång mellan frihet och paternalistiskt förmynderi där ekonomiska, politiska och kulturella makthavare av olika slag bestämmer ramarna för vad som är ett värdigt liv och ett gott samhälle. Olika samhällen främjar oundvikligen olika former av *functionings* och *capabilities*. Här finns ingen övergripande skala att mäta efter. Därför kan inte friheten lösgöras från en värdedimension, det vill säga den har ett moraliskt

innehåll kopplat till föreställningar om det goda samhället. Det kommer alltid att råda konflikt kring sådana värderingsfrågor. Till de avgörande *functionings* som möjliggör ett värdigt liv hör därmed också förmågan att urskilja, överblicka och värdera olika handlings- och levnadsalternativ. Valfrihet är ett motsägelsefullt begrepp, för valhandlingar sker alltid i förhållande till ett begränsat alternativ. Vem eller vad formulerar dessa begränsningar? Vilken kontroll eller inflytande har man över det urval av alternativ man ställs inför? Till människors *functionings*, förutsättningarna för deras *capabilities*, hör därmed också en viss grad av individuell autonomi, och detta inte bara i förhållande till makthavare utan också på det horisontella planet. I den kapitalistiska konkurrens-kulturen värderas människor i förhållande till sin relativa position på en utifrån kommande skala, inte utifrån vars och ens utvecklingspotential (en skala som vi sett hela tiden dömer vissa till vinnare, andra till förlorare).

Det finns anledning att betona att *The Capability Approach* är något annat än socialliberalismens tanke om jämlikhet som lika startmöjligheter. Att utjämna tillgången till nödvändiga *functionings* handlar inte om att placera alla på samma startlinje, vilket ju om man tänker efter det minsta är omöjligt. Vi startar ju om livet igenom, och startlinjen förskjuts hela tiden på ett ojämlikt sätt.

Inte heller finns här några illusioner eller önskemål om absolut jämlikhet i den meningen att skillnaderna i människors naturliga anlag och talanger skulle kunna upphävas. Vad som är möjligt att göra med politiska medel är att röja undan hinder och öka möjligheterna för var och en att utifrån sina förutsättningar röra sig i riktning mot sina livsmål. Målet är att öka människors frihet, vilket alltid innebär att ge utrymme för större olikheter i samhället, något som emellertid inte nödvändigtvis behöver betyda större ojämlikhet. Allteftersom de trösklar som hindrar utvecklingen av människors *capabilities* övervinns, kommer nya olikheter mellan människors livsvillkor att uppträda. Vi får inte ett mer homogent samhälle. I den meningen handlar CA ingalunda om att åstadkomma ett jämlikt utfall. En koppling till uppfattningen om jämlikhet som lika utfall är emellertid att ju mer ojämlikt utfallet blir, desto större blir svårigheterna att utjämna möjligheterna. Men till skillnad från det statistiska mått på fördelningen i samhället som ekonomiska siffror över

inkomster utgör, är CA dynamiskt. Det mäter vad människor vill vara och göra med de möjligheter som står dem till buds, och hur deras strävanden i detta varande och görande förändras när matrisen över det möjliga vidgas. Det är därmed i grunden en frihetslära.

Ur en negativ synvinkel skulle man också kunna säga att det är en lära om olika former av instängdhet och hur den kan övervinnas, vilket för oss direkt in på vårt ämne i den avslutande delen av denna text.

8.2 Aktiv och passiv välfärdspolitik

Ett tema i de senaste decenniernas välfärdspolitiska diskussioner är att göra skillnad mellan en passiv och en aktiv välfärdspolitik. Den passiva välfärdspolitiken erbjuder människorna en grundtrygghet när det gäller tillgången till en del basala ekonomiska tillgångar, varor eller tjänster. Den aktiva välfärdspolitiken har ett bredare fokus just i linje med uppgiften att mobilisera och utveckla samhällets mänskliga resurser – att stärka och utveckla människors förutsättningar, möjligheter och egna förmågor.¹⁰⁸ Den senare ansatsen har en stark tradition i den socialdemokratiska reformismen tillbaka till Gunnar och Alva Myrdals bok *Kris i befolkningsfrågan* 1934, som myntade begreppet ”produktiv välfärdspolitik”. På senare år har man talat om samma sak i termer av social investeringspolitik. I antologin *Towards a Social Investment Welfare State* talar man om att en förnyelse av välfärdspolitiken efter sådana linjer skulle innebära inget mindre än ett paradigmskifte jämfört med den utveckling vi haft av en alltmer passiv välfärdspolitik de senaste decennierna.¹⁰⁹

Att ta steget från en passiv till en aktiv välfärdspolitik, såsom dessa begrepp diskuterats i denna debatt, står i uppenbar förbindelse med de tankegångar som utvecklats i *the capability approach*. Centrala områden för reformistisk förnyelse längs dessa linjer är arbetsmarknadspolitiken, arbetslivspolitiken, utbildningspolitiken och de sociala trygghetssystemen, som i dag förlorat det mesta av sin aktiva, produktiva karaktär. Ett centralt moment i en sådan förnyelse måste vara att motverka de

---

108 Uppdelningen mellan aktiv och passiv välfärdspolitik tas bland annat upp i Alan Gewirth: *The Community of Rights*, som refereras i Ingvar Johansson: *Välfärdsstaten och globaliseringen* (Tankeverksamheten 2016).

109 Morel, Palier & Palme: *Towards a Social Investment Welfare State* (Bristol Policy Press 2012). Boken refereras och diskuteras i Nilsson & Nyström: *Jämlikhetsnormen*, s. 204 ff.

tendenser till inlåsning som vi identifierat som en viktig grogrund för högerpopulistiska reaktioner. Men också det andra tema vi varit inne på – den byråkratiskt-administrativa statens utveckling – berör centrala sidor av människors *capabilities*. Det handlar om att skapa samhälleliga gemenskaper och kommunikationsformer som främjar delaktighet och inflytande.

8.3 Att sätta fakta på marken

Högerpopulismen måste mötas med politisk kamp och polemik. Men det räcker inte. Det främsta sättet att motverka destruktiva kommunitära reaktioner och missnöjespolitik är att undanröja deras grundvalar i faktiska samhällsförhållanden. Det var med folkhemsbygget, både i dess materiella och idémässiga aspekter, som arbetarrörelsen i Sverige stängde dörren för 1930-talets nazism och fascism. Det är den reformistiska vägen – att sätta fakta på marken – som understödjer människors solidariska sidor och krymper utrymmet för chauvinistiska egenintressen och sociokulturell gruppegoism. Jämställdheten i Sverige har inte främjats så mycket genom kamp mot attityder som insatser för kvinnors yrkesarbete och eget ekonomiskt fotfäste: sambeskattningsens avskaffande, utbyggnaden av den offentliga sektorn, äldreomsorgen och förskolorna. Då har attityderna anpassats till nya faktiska villkor i könsmaktsordningen.

Den svenska arbetarrörelsen har ett arv som går tillbaka till Erik Gustaf Geijers radikalism efter avfallet, vilken blev riktningsgivande för 1800-talets folkrorelsetradition. Det handlar om att utforma samhällets institutioner – Geijer skrev om fria korporationer som kunde bilda grunden till en demokratisk stat – som en jämlik plattform för individernas självförverkligande, genom att minska utsatthet för marknadskrafter och frihetsinskränkande släktskapsband och skapa förutsättningar för så fria livsval som möjligt.

Det är ett gott arv att bygga vidare på, och det står väl i samklang med den idéutveckling på jämlikhetspolitikens område som man kan se i *the capability approach*. Arbetarrörelsen har onekligen försvagats, men har fortfarande i en utveckling av den facklig-politiska samverkan resurser att sätta fakta på marken som ingen annan politisk kraft besitter.

Vi ska som avslutning peka ut några områden för detta.

8.4 Arbetslivets utveckling

Det krävs ett stort omtag i hur 1980-talets diskussioner om "det goda arbetet" kan finna ny tillämpning inför de betydande förändringar i arbetslivets villkor som skett de senaste decennierna. Det är i stor utsträckning mot bakgrund av en ökande osäkerhet och misstro kring att det kommer att finnas en trygg och utvecklande plats i det framtida arbetssamhället som människor förlorar sin tillit och sitt framtidshopp i dag. Vi behöver resa ett trovärdigt, positivt alternativ som kan återge människor framtidshopp på detta område. Vi har i tidigare sammanhang i tillspetsad form skrivit om detta, att medan det under 1900-talets demokratisering av samhället stod i centrum att skjuta fram löntagarnas positioner som medborgare så handlar det i dag alltmer om att främja medborgarnas positioner som löntagare.

Här kan fackliga strävanden hämta kraft från allt starkare konkurrens på marknaderna, där företagens överlevnad och tillväxt i ökad grad hänger på förmåga att utveckla *Unique Selling Points* som inte är så lätta att kopiera. En framgångsväg som utforskats av den japansk-amerikanske organisationsforskaren Ikujiro Nonaka, av Wall Street Journal utnämnd till en av näringslivets viktigaste analytiker för några år sedan, är att utveckla arbetsplatserna till kunskapsproducerande organisationer i utförarleden, och rusta ner de toppstyrande hierarkierna.¹¹⁰

8.5 Ökad jämlikhet genom ökad social rörlighet

Jämlikhetsdebatten cirklar gärna kring omfördelning i efterhand som vägen till ökad jämlikhet. Vi vill i stället lyfta fram en profylaktisk jämlikhetspolitik som bryter upp sådana förhållanden som låser in människor i trånga sociala, ekonomiska och kulturella villkor och bygger upp en förändrad möjlighetshorisont – samhällets *opportunity structure*, för att citera Gøsta Esping-Andersens begrepp. Det handlar både om att reformera arbetslivet till större rörlighet och bygga vidare på arbetarrörelsens utbildningspolitiska ambitioner att ge alla möjligheter att utvecklas till sin fulla potential, och att genom vuxenutbildning och

110 I vår bok *Jämlikhetsnormen* (Göteborg 2012) redogjorde vi för Nonakas idéer, ss 184 och ss 221. Se även vår rapport "Det polytekniska bildningsidealet och den tredje industriella revolutionen", Tankeverksamheten 2014 samt Adler, P.S. "Det dynamiska förhållandet mellan kodifierad och icke-kodifierad kunskap", Tankeverksamheten 2013.

arbetsmarknadsutbildning hålla dörrarna öppna under livets gång. Här behöver systemen, som splittrats och förfallit, reformeras och anpassas till behoven i dagens samhälle. Hur detta kan göras faller utanför ramen för denna rapport. Men till skillnad från tidigare, då en ökad social rörlighet sågs som en positiv biprodukt av strävan att lyfta klassen, bör i dag insatser för att bryta sociala arv och främja att alla samhällspositioner är så öppna som möjligt i alla riktningar, vara ett centralt mål i sig för arbetarrörelsen. Det gäller både att undersköterskans dotter ska kunna bli civilingenjör och att överläkarens son ska kunna bli snickare om det är dit hågen riktas, men också att rörligheten inom generationer får ökat spelrum. Vägen från nödvändighetens till frihetens rike går i vår tid över individuellt självförverkligande, vilket är i överensstämmelse med den svenska folkrörelsetraditionens idéarv tillbaka till Geijer.

8.6 Förnyelse av trygghetssystemen

Det är den sociala osäkerheten och det förlorade framtidshoppet som är högerpopulismens livsluft. De samhälleliga trygghetssystemen – socialförsäkringar, pensionssystem, arbetslöshetsersättning och omställningsstöd – har delvis försvagats, delvis visat sig missa målet inför de senaste decenniernas strukturomvandling. Det är styrkan i dessa system som gjort att små, öppna marknadsekonomier i Norden under lång tid kunnat anpassa sig och dra nytta av strukturförändringar som i andra länder mötts med dysfunktionell utvecklingsfientlighet. De växande utmaningarna från ny teknik och förändrade konkurrensvillkor i globaliseringens spår manar till en översyn och upprustning av dessa system. Samtidigt spelar pensionssystemet en central roll för människors uppfattning av trygghet och om välfärdsstaten är att lita på. Det handlar således inte bara om villkoren för de som i dag är pensionärer, utan det påverkar även framtidshorizonten för de yngre. Det får på så sätt betydelse för den allmänna ”grundstämningen” i ett samhälle. Otivelaktigt finns ett behov av förstärkning av dagens pensionssystem. Genom det stora inslaget av avtalspensioner är fackföreningsrörelsen sakägare i frågan, och har ett intresse av att bevaka att inte samhällets åtagande i allt högre grad avlastas på kollektivavtalssystemet.

8.7 Investeringsutvecklingen

Sveriges framgångar som industrination har historiskt byggt på ett symbiotiskt förhållande mellan offentliga investeringar och privat verksamhet, exempelvis på tele- och energiområdena. I dag står vi inför stora omställningskrav, dels genom den nya tekniken, dels genom de trängande kraven på ökad ekologisk hållbarhet. Dessa utmaningar kommer inte att klaras på basis av individuella konsumtionsval eller vinststyrda privata verksamheter på marknaden. Högerpopulismens alternativ har vi sett i Trumps näringspolitiska nostalgier om att värna föråldrade industrier och energisystem. Att resa ett tydligt och trovärdigt alternativ till dessa idéer är också en central del av motkraften mot de stämningar av förlorad framtidstro som högerpopulismen bygger på. Även här har fackföreningarna en självklar ingång. I en värld av turbulens och kriser inom den finansiella sektorn finns anledning – trots politiska tabun – att på nytt lyfta frågor om kollektiv kapitalbildning och om löntagarnas representation i detta.

8.8 Avbyråkratisering av välfärdsstaten och en vitalisering av den representativa demokratin

Se kapitel 7.

8.9 Nödvändigheten av gränsöverskridande lösningar

De föregående punkterna kan vi i stort sett genomföra inom nationalstatens ram – påståendet att nationalstaten överlevt sig själv är avsevärt överdrivet. Men faktum kvarstår att stora frågor och betydande politikområden i dag helt eller delvis måste hanteras inom ramen för gränsöverskridande politiska överenskommelser och regleringar, inom EU och inom andra existerande eller kommande internationella institutionella sammanhang. Det handlar till exempel om migrationspolitik, miljöfrågor, skydd mot social dumpning, insatser för kontroll av den finansiella sektorn med mera. Den högerpopulistiska nationalismen blundar för nödvändigheten av gränsöverskridande perspektiv i politiken, medan dess nyliberala motpol vill att vi ska förlita oss på en påstått självreglerande marknad. Här krävs en kamp på två fronter. Den nationella politikens möjligheter är inte uttömda, men behöver i ökad grad kombineras med internationella överenskommelser. Här handlar det min-

dre om principer och slutliga lösningar, och mer om att hitta praktiska ad hoc-lösningar som håller för tillfället. Överenskommelserna mellan länder att komma åt skatteflykt kan ses som en framgångsväg även på andra områden.

Rapporter i serien

1. Vad betyder arbetsinkomsterna för ojämlikheten?
ISBN 978-91-566-3326-3
2. Jämlikhet och tillväxt
ISBN 978-91-566-3327-0
3. Program för en jämlik skola
ISBN 978-91-566-3328-7

I denna politiska essä skriver Anders Nilsson och Örjan Nyström om jämlikhetens två dimensioner: en vertikal som handlar om inkomst och förmögenhet, och en horisontell som handlar om människors lika rätt och värde i livets icke-ekonomistiska aspekter som könsroller, etnicitet, sexuell identitet och livsstilsval, med mera. Högerpopulismen kan tolkas som en reaktion mot ökad ojämlikhet i den vertikala dimensionen i globaliseringens och kunskaps-samhällets spår. Men den är också en reaktion mot ökad jämlikhet i den horisontella dimensionen.

Februari 2018

ISBN 978-91-566-3329-4

www.lo.se

Landsorganisationen i Sverige